

Οι γνωστοί «άγνωστοι» απριλιανοί συνωμότες

— Λεωνίδας Καλλιβρετάκης

*«Δεν εγνώριζα ποιοί ήταν οι αξιωματικοί αυτοί.
Τους εγνωρίσαμε δυστυχώς μόνο μετά την 21η Απριλίου»
Παναγιώτης Κανελλόπουλος (Η Καθημερινή, 15/6/1975)*

Έχουν γραφτεί πολλά για τους «άγνωστους επίορκους συνταγματάρχες» που εμφανίστηκαν «από το πουθενά» και εγκαθίδρυσαν τη δικτατορία του 1967. Έχουν αναζητηθεί οι διασυνδέσεις τους με σκοτεινούς κύκλους, η κάλυψή τους από τις ξένες μυστικές υπηρεσίες, που ενημέρωναν ή δεν ενημέρωναν τους προϊσταμένους τους για τη δράση τους κ.ο.κ. Όλα αυτά είναι ενδιαφέροντα, αλλά αποκαλύπτουν μέρος μόνον της πραγματικότητας. Διότι αποτελεί γεγονός αναμφισβήτητο ότι η δράση των συνωμοτών της 21ης Απριλίου (και πρώτα απ' όλους του Γεωργίου Παπαδόπουλου) ήταν ευρύτατα γνωστή τουλάχιστον μια δεκαετία προτού αντηχήσουν τα εμβατήρια από το ραδιοφωνικό σταθμό Αθηνών. Όλοι οι αρχηγοί ΓΕΕΘΑ και ΓΕΣ, τουλάχιστον από το 1956 και εξής, τελούσαν εν πλήρει γνώσει της ύπαρξης της ομάδας και των προθέσεών της. Τα ανάκτορα, οι πρωθυπουργοί και οι υπουργοί Αμύνης, αλλά και οι ηγεσίες όλων των κομμάτων, από την ΕΡΕ και την Ε.Κ. ως την ΕΔΑ, τους ήξεραν και σε ορισμένες περιπτώσεις τους είχαν μνημονεύσει ονομαστικά. Δεν έχουμε ανάγκη τις «μυστικές» αναφορές της CIA για να πληροφορηθούμε την ύπαρξή τους. Μόνον στη διάρκεια μιας διετίας (από τον Φεβρουάριο του 1965 έως τον Φεβρουάριο του 1967), ο ίδιος ο Παπαδόπουλος αναφέρεται ρητά τουλάχιστον 104 φορές στις εφημερίδες Αθηνών και Θεσσαλονίκης, σε δημοσιεύματα που άπτονται των συνωμοτικών του δραστηριοτήτων. Στο ίδιο διάστημα, η στρατιωτική δικαιοσύνη κινήθηκε τρεις φορές εναντίον

του με βαρύτερες κατηγορίες, χωρίς φυσικά κανένα αποτέλεσμα. Αυτή την αναντίρρητη πραγματικότητα θα επιχειρήσουμε να τεκμηριώσουμε και να ερμηνεύσουμε στις επόμενες σελίδες.

Από τον ΙΔΕΑ στην ΕΕΝΑ (1950-1956)

Η επαύριον του Εμφυλίου Πολέμου βρήκε τους στρατιωτικούς πεπεισμένους ότι αποτελούσαν το θεμελιώδες στήριγμα του καθεστώτος. Το Σώμα των Αξιωματικών είχε πλήρη συνείδηση ότι αυτοί έσωσαν το πλέγμα εξουσίας, και σε αυτούς τα Ανάκτορα και οι πολιτικοί όφειλαν το ότι υπήρχαν και κυβερνούσαν. Η πεποίθηση αυτή εκφραζόταν με τον ΙΔΕΑ (Ιερός Δεσμός Ελλήνων Αξιωματικών), μια ισχυρή «μυστική» οργάνωση που είχε ιδρυθεί από το 1944 και περιλάμβανε στην ακμή της 2.500 περίπου μέλη.¹ Σύμφωνα με τους άγραφους νόμους της οργάνωσης, γίνονταν δεκτοί αξιωματικοί μόνον μέχρι το βαθμό του

Γεώργιος Παπαδόπουλος

(1919-1999)

Ο «ισχυρός άνδρας» της Απριλιανής δικτατορίας γεννήθηκε στο Ελαιοχώρι Αχαΐας. Φοίτησε στη Σχολή Ευελπίδων επί δικτατορίας Μεταξά και πολέμησε στον Ελληνο-Ιταλικό και τον Εμφύλιο πόλεμο, ενώ επί Κατοχής φέρεται ότι συμμετείχε στα Τάγματα Ασφαλείας. Ήταν μέλος του ΙΔΕΑ

εκτέλεση του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου 1967. Αρχικά αρκέστηκε στο Υπουργείο Προεδρίας της κυβέρνησης Κόλλια, αλλά μετά το βασιλικό κίνημα (12/1967), ανέλαβε την πρωθυπουργία και κατά καιρούς τα υπουργεία Εξωτερικών, Εθνικής Αμύνης, Εθνικής Παιδείας & Θρησκευμάτων, ενώ

και συμμετείχε ως στρατοδίκης στην πρώτη δίκη του Νίκου Μπελογιάννη. Η αποκάλυψη της συνωμοτικής του ομάδας (ΕΕΝΑ) το 1957, είχε ως αποτέλεσμα τη δυσμενή του μετάθεση από το ΓΕΣ στο Κιλκίς, αλλά σύντομα επανέκαμψε και ανέλαβε διευθυντική θέση στην ΚΥΠ (1959-1964), με κορυφαίες στιγμές τη συμμετοχή του στην επεξεργασία του σχεδίου «Περικλής» το 1961 και τη δυναμική παρέμβασή του στην επιλογή του νέου αρχηγού ΓΕΣ το 1962. Η άνοδος της Ένωσης Κέντρου στην εξουσία οδήγησε στη μετάθεσή του στην Ορεστιάδα, όπου το 1965 σκηνοθέτησε το «σαμποτάζ του Έβρου», κατηγορώντας στρατιώτες για δολιοφθορές. Επί αποστασίας επανήλθε στο ΓΕΣ, όπου πρωτοστάτησε στην προετοιμασία και την

διόρισε τον εαυτό του και Αντιβασιλέα. Τον Αύγουστο του 1968 διέφυγε της απόπειρας δολοφονίας του από τον Αλέξανδρο Παναγούλη. Μετά την κατάργηση της βασιλείας το 1973, αναγορεύθηκε «Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας» και επιχείρησε μια ελεγχόμενη «πολιτικοποίηση» του καθεστώτος, διορίζοντας πρωθυπουργό τον Σπύρο Μαρκεζίνη, εγχείρημα που ναυάγησε με την εξέγερση του Πολυτεχνείου και το πραξικόπημα του Δ. Ιωαννίδη. Μετά τη Μεταπολίτευση καταδικάστηκε επί εσχάτη προδοσία σε καθαίρεση και θάνατο (1975), ποινή που μετατράπηκε σε ισόβια κάθειρξη από τον Κ. Καραμανλή. Τόρυσε την ακροδεξιά ΕΠΕΝ το 1984 (που πήρε ποσοστό 2,3%). Εξέτισε την ποινή του στις φυλακές Κορυδαλλού.

συνταγματάρχη· όταν κάποιος προαγόταν σε ανώτατο βαθμό, αυτομάτως έπαινε να είναι ενεργό μέλος του ΙΔΕΑ.²

Απώτερος στόχος του ΙΔΕΑ ήταν η γενική πειθάρχηση και οργάνωση της ελληνικής κοινωνίας με στρατιωτικό πνεύμα. Τα μέλη του δεν πίστευαν στις ικανότητες των πολιτικών, ακόμη και των δεξιών, τους οποίους κατά κανόνα περιφρονούσαν, ενώ ήταν δύσπιστοι απέναντι στο Στέμμα. Εκφραστής του πνεύματος αυτού ήταν ο «δαφνοστεφανωμένος» αρχιστράτηγος της τελευταίας περιόδου του Εμφυλίου, στρατάρχης Αλέξανδρος Παπάγος, ο «Μεγάλος Πλάτανος» των ΙΔΕΑτών.³ Όταν ο βασιλιάς Παύλος έκρινε ότι η παντοδυναμία του έθετε σε αμφισβήτηση την ισχύ του Στέμματος, τον εξανάγκασε σε παραίτηση.

Η εξέλιξη αυτή στάθηκε αφορμή για την πρώτη σύγκρουση Στέμματος-Στρατού, που εκδηλώθηκε με την απόπειρα πραξικοπήματος της 31ης Μαΐου 1951. Το κίνημα αυτό, στο οποίο συμμετείχαν αρκετοί ανώτεροι αξιωματικοί του ΙΔΕΑ, απέτυχε γιατί ήταν άκαιρο, αυθόρμητο κι όχι καλά οργανωμένο, λόγω υπερβολικής αυτοπεποίθησης, ενώ δεν είχε την υποστήριξη, ή την ανοχή έστω, κανενός άλλου παράγοντα (Αμερικανών, βασιλιά, πολιτικών). Τελικώς οι κινηματίες υποχώρησαν μετά από παρέμβαση του Παπάγου, ο οποίος έκανε ταυτόχρονα επίδειξη της ισχύος του προς πάσα κατεύθυνση.⁴

Αρχικά ασκήθηκε δίωξη κατά των πραξικοπηματιών, οι οποίοι τελικώς αμνηστεύθηκαν τον Ιανουάριο του 1952,⁵ κατόπιν πιέσεων από πολλές πλευρές (Ανάκτορα, Παπάγος, Αμερικανοί κ.τ.λ. – ακόμη και ο Γ. Παπανδρέου τάχθηκε κατά της δίκης).⁶ Η τότε κυβέρνηση Πλαστήρα δικαιολόγησε την ενέργειά της δηλώνοντας ότι «δεν νομίζει συγχωρημένον να ριφθούν εις τας φυλακάς, έστω και μέχρι της δίκης, πολεμισταί αξιωματικοί, οίτινες αρχικώς συνεσπειρώθησαν προς αποτελεσματικότεραν δράσιν κατά των κομμουνιστών», έστω και εάν «βραδύτερον υπερέβησαν τον σκοπόν τούτον», ενώ εξέφρασε την ελπίδα ότι η ανακάλυψη της αλήθειας και οι διοικητικές κυρώσεις που επιβλήθηκαν, αρκούσαν για να οδηγήσουν τους εκατοντάδες «πλανηθέντας» νέους αξιωματικούς να αντιληφθούν την πλάνη τους (Ελευθερία 25.1.1952).

Στην πραγματικότητα, συνέβη το ακριβώς αντίθετο. Ακόμη και οι ελάχιστοι κινηματίες που είχαν αποστρατευθεί (Φροντιστής, Χρηστέας, Ταβουλάρης, Κουρούκλης, Γωγούσης, Νάτσινας κ.ά.), όχι μόνο επέστρεψαν στο στράτευμα επί κυβερνήσεως Παπάγου, αλλά στη συνέχεια προήχθησαν και κατέλαβαν

2. Γ. Καραγιάννης, *Το δράμα της Ελλάδος: Έπη και αθλιότητες (ΙΔΕΑ, 1940-1952)*, Αθήνα, χ.χ., σ. 245.

3. Ο χαρακτηρισμός ανήκει στον Σόλωνα Γκίκα· βλ. Θ. Α. Κουλουμπής, *...71... 74, Σημειώσεις ενός πανεπιστημιακού*, Αθήνα, Πατάκης, 2002, σ. 124.

4. Βλ. το ανακριτικό πόρισμα του εισηγητή του Διαρκούς Στρατοδικείου Αθηνών ταγματάρχη Ζωζωνάκη, *Ελευθερία* 25.1.1952.

5. Φ.Ε.Κ. 17/Α της 24.1.1952.

6. Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τ. Α', Αθήνα, Παπαζήσης, 1977, σ. 372-375.

1. Δήλωση Αλ. Παπάγου στη Βουλή, *Ελευθερία* 18.3.1952· πβ. συνέντευξη ταξίαρχου Π. Πανουργιά στον Τάσο Σακελλαρόπουλο και τον συγγραφέα του παρόντος (13.3.2006).

καίριες και εμπιστευτικές θέσεις τόσο στο Στρατό (αρχηγοί επιτελείων, διοικητές σωμάτων κ.α.), όσο και στις υπηρεσίες ασφαλείας (ΚΥΠ, ΓΔΕΑ), «τα κλειδιά του στρατεύματος» κατά την τότε επισήμανση του Κ. Μητσοτάκη (Ελευθερία, 25.5.1955), ενώ κάποιοι κατέλαβαν κρατικά, βουλευτικά, ή και υπουργικά αξιώματα (Φροντιστής, Καραβίτης, Καραμπότσος, Μπάλλας κ.ά). Αυτό υπήρξε ένα σπουδαίο «μάθημα» για τους επίδοξους συνωμότες του 1967.

Η συμμετοχή των κατοπινών απριλιανών στη δράση του ΙΔΕΑ, ανιχνεύεται από τις αρχές της δεκαετίας του 1950. Ο ίδιος ο Παπαδόπουλος εμφανίζεται να επιχειρεί μυσίες αξιωματικών στον ΙΔΕΑ τον Ιανουάριο του 1951, όταν υπηρετούσε στη Σχολή Πυροβολικού, σε συνεργασία με τον αντισυνταγματάρχη Οδυσσέα Αγγελή⁷ (ο οποίος έχει παραδεχθεί τη συμμετοχή του στον ΙΔΕΑ και τη γνωριμία του από τότε με τον Παπαδόπουλο⁸), γεγονός που μαρτυρεί τη μακρά σχέση μεταξύ των δύο ανδρών. Στην ίδια περίοδο ανάγεται και η σχέση του Παπαδόπουλου με τον Αλέξανδρο Χατζηπέτρο (διοικητή της ΚΥΠ τα πρώτα χρόνια της δικτατορίας).⁹ Λίγους μήνες αργότερα, στο κίνημα στις 30-31 Μαΐου 1951, έλαβε μέρος ο λοχαγός Δ. Ιωαννίδης (συμμετέχοντας στην κατάληψη του Γενικού Επιτελείου και πιθανόν του ραδιοφωνικού σταθμού).¹⁰ Η περίοδος αυτή υπήρξε, σύμφωνα με κάποιες εκτιμήσεις, κρίσιμη για την βαθμιαία ανάδειξη εντός του ΙΔΕΑ μιας διακριτής «εσωτερικής ομάδας», που επρόκειτο να εξελιχθεί στην ΕΕΝΑ, με βασικό χαρακτηριστικό την αμφισβήτηση των υψηλόβαθμων «παλαίμαχων» του ΙΔΕΑ.¹¹

Δεν μπορεί επίσης να περάσει απαρατήρητη η συμμετοχή του ταγματάρχη Παπαδόπουλου την ίδια περίοδο, ως στρατοδίκη στην πρώτη δίκη Μπελογιάννη στο Έκτακτο Στρατοδικείο Αθηνών (19 Οκτωβρίου-15 Νοεμβρίου 1951), που κατέληξε στην καταδίκη σε θάνατο 12 κατηγορουμένων. Η απόπειρα της κυβέρνησης Πλαστήρα-Βενιζέλου να διακόψει τη δίκη (έχοντας αποφασίσει, συν τοις άλλοις, την κατάργηση των εκτάκτων στρατοδικείων), προσέκρουσε στη «σθεναρή» άρνηση των μελών του στρατοδικείου και στην αντίδραση του

7. Κατάθεση συνταγματάρχη Α. Παπατέρπου στο Πενταμελές Εφετείο Αθηνών, Π. Ροδάκης (εκδ.), *Δίκη πρωταίτων 21ης Απριλίου 1967-Πλήρη πρακτικά*, Αθήνα 1975, σ. 601-602· συνέντευξη συνταγματάρχη Αντ. Παπασπύρου, *Ακρόπολις*, 21.8.1974· πβ. C.M. Woodhouse, *The Rise and Fall of the Greek Colonels*, Νέα Υόρκη 1985 (ελλ. μτφρ. *Η Άνοδος και η Πτώση των Συνταγματάρχων*, Αθήνα, Ευρωεκδοτική, χ.χ., σ. 22)· Σ. Γρηγοριάδης, *Ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος 1941-1974- Η Δικτατορία: Επιβολή-Ακμή*, τμ. 5 Αθήνα, Καπόπουλος, 1975, σ. 12.
8. Βλ. απολογία Οδ. Αγγελή στο Πενταμελές Εφετείο Αθηνών, *ό.π.*, σ. 1076 και σχετική κατάθεση του στρατηγού Α. Βαρδουλάκη, *ό.π.*, σ. 401· πβ. *Τα Νέα*, 19.8.1975.
9. Βλ. κατάθεση Σ. Γρηγοριάδη και απολογία Αλ. Χατζηπέτρο, *ό.π.*, σ. 891, 1129.
10. Βλ. καταθέσεις συνταγματάρχη Α. Παπατέρπου και αντιστρατήγου Γ. Κουμανάκου, *ό.π.*, σ. 602, 628· Δ. Χονδροκούκης, *Πραξικοπήματα και Επαναστάσεις*, Αθήνα 1976, σ. 75· πβ. το πόρισμα Ζωζωνάκη, *ό.π.* (όπου αναφέρεται ως Κ. Ιωαννίδης).
11. Βλ. καταθέσεις Σ. Γρηγοριάδη και συνταγματάρχη Α. Παπατέρπου, *ό.π.*, σ. 601-602, 891· πβ. Charilaos Lagoudakis, «The April Coup», σ. 24 (Howard Gotlieb Archival Research Center, Πανεπιστήμιο Βοστώνης).

παπαγικού Συναγερμού, του οποίου ο εκπρόσωπος Π. Κανελλόπουλος κατήγγειλε ότι η κυβερνητική αυτή πρόθεση, σε συνδυασμό με τα «μέτρα επεικειάς», δημιούργησαν «νοσηράν κατάσταση, εκ της οποίας έχουν πτοηθεί οι εθνικόφρονες και γενικώς ο ελληνικός λαός».¹²

Ο επόμενος κρίσιμος σταθμός για την ομάδα Παπαδόπουλου εντοπίζεται μεταξύ Δεκεμβρίου 1953 και Μαΐου 1955 στην Ανωτάτη Σχολή Πολέμου, όταν διοικητής της ήταν ο ταξίαρχος Φροντιστής. Ο εκ των ιδρυτών της ομάδας Ιωάννης Λαδάς υποστηρίζει ότι «η οργάνωση υπήρχε από τότε που είμαστε στη Σχολή Πολέμου, το '53, το '54», συμπληρώνοντας ότι η ιδέα ήταν «όλων μαζί», αν και αναγνωρίζει ότι ήδη ξεχώριζε ο Παπαδόπουλος διότι «είχε αποκαλύψει τις πολιτικές ικανότητές του από ταγματάρχης ακόμη, στις αναλύσεις της πολιτικής καταστάσεως».¹³ Την πληροφορία ότι η ομάδα Παπαδόπουλου μπήκε «στα σκαριά» στη Σχολή Πολέμου επιβεβαιώνει και ο ταγματάρχης Ζαχαρόπουλος.¹⁴

Η φήμη του μελλοντικού δικτάτορα φαίνεται ότι είχε ήδη αρχίσει να εξαπλώνεται. Αναπτύσσοντας επερώτηση στη Βουλή, στις 25 Μαΐου 1955, ο κεντρικός βουλευτής Σάμος Γ. Γρηγορίου, αφού υπογράμμισε ότι εντός του ΙΔΕΑ είχαν αναπτυχθεί τρεις τάσεις, η τάση των «διστακτικών», η τάση «εκείνων οι οποίοι προσβλέποντες την πτώση του Συναγερμού, είναι έτοιμοι να συνεργασθούν με οιαδήποτε διάδοχον κατάσταση» και η τάση των «ζωηρών», κατήγγειλε ότι στην τελευταία περιλαμβάνεται και «εις αξιωματικός φιλοδοξών να γίνη ο Νασέρ της Ελλάδος», μνεία που πιθανόν αναφέρεται στον Παπαδόπουλο.¹⁵

Οι εκλογές του 1956 (κατά τις οποίες συμπύχθηκε ευκαιριακό αντιπολιτευτικό «μέτωπο» που περιέλαβε τους πάντες, από την αντικαμμανική Δεξιά του Τσαλδάρη και το πολύμορφο Κέντρο, μέχρι την «επάρατη» ΕΔΑ), προκάλεσαν ρήγμα στους κόλπους του ΙΔΕΑ, καθώς ο τότε αρχηγός του Γενικού Επιτελείου

12. Σπύρος Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 317-321.

13. Συνέντευξη Ι. Λαδά που δόθηκε στις 15.8.1973 στον Γιώργο Λιάνη για τον *Ταχυδρόμο*, αλλά λόγω του κινήματος Ιωαννίδη μπήκε στο αρχείο μέχρι τη μεταπολίτευση· βλ. κατάθεση Γ. Λιάνη στο Πενταμελές Εφετείο Αθηνών, *ό.π.*, σ. 763-777· πβ. επιστολή Αθ. Φροντιστή στον Π. Κανελλόπουλο, 25.9.1975 (Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Ιστορικά δοκίμια Α: Πώς εφθάσαμε στην 21η Απριλίου 1967*, Αθήνα, Εστία, 1975, σ. 299).

14. Συνέντευξη Παναγιώτη Ζαχαρόπουλου στον Στ. Κούλογλου (μετάδοση 19.4.2007), απομαγνητοφωνημένο κείμενο στην ιστοσελίδα του «Ρεπορτάζ Χωρίς Σύνορα» (<http://www.twf.gr>)· πβ. Ν. Ι. Μακαρέζος, *Πώς οδηγηθήκαμε στην 21η Απριλίου 1967*, Αθήνα, Πελασγός, 2005, σ. 477-478.

15. *Ελευθερία*, 25.5.1955. Είναι γνωστή από πολλές πηγές η απόδοση του προσωνυμίου «Νάσερ» στον Γεώργιο Παπαδόπουλο. Ο Ηλίας Νικολακόπουλος μου επεσήμανε ωστόσο (και τον ευχαριστώ) δημοσίευμα της εφημερίδας *Ώρα* (14.2.1956), σύμφωνα με το οποίο, μεταξύ των αξιωματικών του ΙΔΕΑ κυκλοφορούσε την εποχή εκείνη το σύνθημα «Ο Κετσάς Νάσερ της Ελλάδος». Πρόκειται προφανώς για τον τότε αντιστράτηγο και υπαρχηγό του ΓΕΣ Γρηγόριο Κετσέα ο οποίος, μετά την αποστρατεία του το 1959, τοποθετήθηκε διοικητής του Μετοχικού Ταμείου Στρατού. Η μνεία του σε αυτό το δημοσίευμα, συνάδει με τις αμερικανικές πηγές που αναφέρονται σε διάφορες ομάδες χαρακτηριζόμενες ως «νασερικές» στο Στρατό (βλ. παρακάτω σχετικά έγγραφα του 1958 και του 1963).

Στρατού αντιστράτηγος Σόλων Γκίκας (εκ των ιδρυτών του ΙΔΕΑ) αρνήθηκε να προχωρήσει σε πραξικόπημα χωρίς την έγκριση του βασιλιά.¹⁶ Το γεγονός αυτό αποστασιοποίησε τα μέλη της «εσωτερικής ομάδας» από την ηγεσία του ΙΔΕΑ, εμπεδώνοντας επιπλέον την απόφασή τους να μην εξαρτούν στο μέλλον τη δράση τους από την θέληση των Ανακτόρων.¹⁷ Οι εξελίξεις αυτές δεν διέφυγαν της προσοχής σοβαρών παρατηρητών όπως ο στρατηγός Ευθ. Βασιλάς, ο οποίος σημείωνε σε άρθρο του ότι οι υψηλόβαθμοι ΙΔΕΑτες δυσκολεύονταν πλέον να συγκρατήσουν την «εκ των κάτω πίεσιν» και «τρομάζουν προ του ανοιγομένου χάους υπό των διαθέσεων και των ορέξεων των νεωτέρων τους εις βαθμόν και ηλικίαν» (Ελευθερία, 3.5.1956).

Οι αμερικανικές πηγές υποστηρίζουν επίσης ότι την εποχή εκείνη αρχηγός της «μικρής χούντας» ήταν ο «αντισυνταγματάρχης» Δ. Ιωαννίδης, τον οποίο διαδέχθηκε στη συνέχεια ο Πατίλης (1959) και εκείνον ο Παπαδόπουλος (1960).¹⁸ Κατά τη εκτίμησή μου, η αναφορά περί ηγεσίας Ιωαννίδη (που ανακριβώς αναφέρεται ως αντισυνταγματάρχης), και μάλιστα το 1956, δεν είναι πειστική, καθώς τότε ήταν ταγματάρχης (έγινε αντισυνταγματάρχης μόλις το 1964) και ηχεί παράδοξο να τον διαδέχθηκε ο Δημήτριος Πατίλης (αντισυνταγματάρχης από το 1950). Αντίθετα, η καταρχήν ηγεσία του Γεώργιου Μπάλλα (αντισυνταγματάρχη από το 1949 και μελλοντικού βουλευτή της ΕΡΕ)¹⁹ και η διαδοχή του από τον Πατίλη και τελικά από τον Παπαδόπουλο, που μαρτυρεί ο στρατηγός Φροντιστής,²⁰ φαίνεται περισσότερο αντίστοιχη με τα θέσμια και την νοοτροπία του χώρου.

Τον Ιούνιο του 1956, το Ανώτατο Συμβούλιο Εθνικής Αμύνης (στο εξής ΑΣΕΑ), υπό την προεδρία του Κωνσταντίνου Καραμανλή, αποστράτευσε τον

16. Στο προαναφερόμενο φύλλο της εφημερίδας *Ωρα* (14.2.1956), είχαν δημοσιευθεί δηλώσεις του βουλευτή Γεώργιου Καρτάλη (επικεφαλής του Δημοκρατικού Κόμματος), σύμφωνα με τις οποίες «ορισμένοι αξιωματικοί [...] αναμιχθέντες κατά τα παρελθόντα έτη εις το γωστόν κίνημα του ΙΔΕΑ -Γωγούσης, Κουρούκλης, Κετσέας- εκινήθησαν τας τελευταίας ημέρας [...] προς την κατεύθυνσιν οργανώσεως πραξικοπήματος», κίνηση στην οποία, κατά την εφημερίδα, αντιτάχθηκε πράγματι ο αρχηγός του ΓΕΣ αντιστράτηγος Γκίκας. Ίσως τα γεγονότα αυτά σχετίζονται με το γεγονός ότι λίγο αργότερα (το 1958), η συνωμοτική ομάδα Παπαδόπουλου φέρεται ότι είχε «εμπιστοσύνη» στον Κετσέα, ενώ θεωρούσε και τον Γωγούση «εντάξει»· βλ. Γιάννης Φάτσης, «Ένα ημερολόγιο ντοκουμέντο: “Επιτροπάτο” του Παπαδόπουλου συγκρότησε τη χούντα το 1958», *Το Βήμα*, 2.3.1975.

17. Charilaos Lagoudakis, ό.π.: «By 1956 the lesser group was committed to action without the King's approval»· πβ. Π. Κανελλόπουλος, ό.π., σ. 37· Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία: κόμματα και εκλογές, 1949-1967*, Αθήνα, Πατάκης, 2001, σ. 202· Θ. Α. Κουλουμπής, ό.π., σ. 124· Σωτήρης Ριζάς, *Η Ελληνική Πολιτική μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο: Κοινοβουλευτισμός και Δικτατορία*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2008, σ. 228-229.

18. Charilaos Lagoudakis, ό.π., σ. 18-22, 24c-25.

19. Ο Γ. Μπάλλας είχε υπάρξει μέλος της «Διοικούσας Δέσμης» του ΙΔΕΑ από το 1944 έως το 1950· βλ. το πόρισμα Ζωζωνάκη, ό.π.

20. Συνέντευξη στον Cyrus Leo Sulzberger, *An Age of Mediocrity: Memoirs and Diaries, 1963-1972*, Νέα Υόρκη 1973, σ. 575-576· πβ. *Το Βήμα*, 4.8.1974.

Γκίκα, τοποθετώντας στη θέση του αρχηγού ΓΕΣ τον αντιστράτηγο Πέτρο Νικολόπουλο (που δεν ήταν ΙΔΕΑτης, είχε φήμη κεντρώου και επί Κατοχής είχε διατελέσει επιτελάρχης του ΕΔΕΣ), κίνηση που μπορεί να εκληφθεί ως μια καταρχήν απόφαση του τότε πρωθυπουργού να αλλάξει σελίδα (Ελευθερία, 23.6.1956). Σύμφωνα με τον ταγματάρχη Ζαχαρόπουλο, «όταν ήρθε ο Νικολόπουλος αρχηγός του επιτελείου, η διοικούσα δέσμη τότε του ΙΔΕΑ, οι συνταγματάρχες, [...] πήγαν και του δήλωσαν ότι “σταματάμε κάθε εκδήλωση παράνομη”. Επειδή ήταν και υποψήφιοι για να γίνουν ταξίαρχοι, σου λέει “τώρα, αυτά θα κοιτάμε;”, οπότε βρήκε ο Παπαδόπουλος την ευκαιρία και ξεπέταξε τη δική του ομάδα». Αλλά, όπως θα δούμε ευθύς αμέσως, τα πράγματα δεν ήταν τόσο εύκολα, τουλάχιστον στην αρχή.²¹

Στην κόλαση και πίσω (1957-1958)

Η ΕΕΝΑ στο φως

Ένα πρωινό του 1957, ο αντιστράτηγος Νικολόπουλος κλήθηκε από τον τότε υπουργό Εθνικής Αμύνης Αριστείδη Πρωτοπαπαδάκη, ο οποίος του παρέδωσε ένα ανώνυμο υπόμνημα, που είχε περιέλθει στα χέρια του πρωθυπουργού και το οποίο προέβαλλε ποικίλες ανησυχίες περί «εθνικών κινδύνων», σε συνδυασμό με επαγγελματικά-μισθολογικά ζητήματα, και έφερε την υπογραφή ΕΕΝΑ (Ένωσις Ελλήνων Νέων Αξιωματικών). Ο υπουργός ζήτησε από τον στρατηγό να διερευνήσει περί τίνος πρόκειται. Ο Νικολόπουλος ανέθεσε την έρευνα σε έμπιστους ανθρώπους του και μέσα σε ενάμισι μήνα είχε ανακαλύψει «ολόκληρο το συνωμοτικό δίκτυο».

Στην κίνηση φέρονταν να είναι αναμεμιγμένοι 25 περίπου αξιωματικοί, από το βαθμό του αντισυνταγματάρχου μέχρι του λοχαγού, οι περισσότεροι από τους οποίους υπηρετούσαν στο Γενικό Επιτελείο και στην ΚΥΠ. Ανάμεσά τους ήταν οι Δημήτριος Πατίλης, Γεώργιος και Κωνσταντίνος Παπαδόπουλος, Δημήτριος Ιωαννίδης, Ιωάννης Λαδάς, Πέτρος Κωτσέλης, Νικόλαος Γκαντώνας, Ιωάννης Λάζαρης, Στέφανος Καραμπέρης, Αντώνιος Λέκκας, Μιχαήλ Μπαλόπουλος, Αντώνιος Μέξης, Μιχαήλ Ρουφογάλης, Νικόλαος Ντερτιλής, Νικόλαος Πετάνης, με δύο λόγια «όλη η χούντα του 1967» (με την εξαίρεση Παττακού και Μακαρέζου, των οποίων η ενεργή ένταξη από τότε στην ομάδα δεν τεκμηριώνεται επαρκώς).

Διαπιστώθηκε ότι σκοπός τους ήταν «η δημιουργία καταλλήλων προϋποθέσεων για μια δυναμική επέμβαση στα πολιτικά πράγματα της χώρας και η εξασφάλιση υψηλών προστατών από τους στρατιωτικούς και πολιτικούς κύκλους». Όταν ενημερώθηκε για τα αποτελέσματα της έρευνας, ο Καραμαν-

21. Συνέντευξη Παναγιώτη Ζαχαρόπουλου, ό.π.

λής φέρεται ότι έδωσε αρχικά εντολή να συλληφθούν οι εμπλεκόμενοι, αλλά ο Νικολόπουλος τον απέτρεψε, υποστηρίζοντας ότι κάτι τέτοιο θα έβλαπτε την ενότητα του στρατεύματος και θα προκαλούσε αναταραχή. Αντέτεινε –και φαίνεται ότι έγινε δεκτό– να μετατεθούν οι ύποπτοι σε επαρχιακές μονάδες, ώστε «να αποδυναμωθούν από τα πόστα τους στο Επιτελείο και να δυσκολευθούν οι συνωμοτικές επαφές τους» και, εάν μεν τα πράγματα σταματούσαν εκεί, να τους αποστράτευαν αθόρυβα, εάν όμως συνέχιζαν τη δράση τους, να παραπέμπονταν στο στρατοδικείο.²²

Επακολούθησαν σταδιακές μεταθέσεις των συνωμοτών, υπό το πρόσχημα υπηρεσιακών αναγκών, «για να μην δοθεί η εντύπωση ομαδικών διώξεων στο στρατό και δημιουργηθούν εμπλοκές γύρω από την υπόθεση». Όλες οι διαθέσιμες πηγές επιβεβαιώνουν ότι έγιναν πράγματι κάποιες μεταθέσεις, των οποίων όμως δεν μπορεί να εκτιμηθεί η έκταση, χωρίς επίσημα στοιχεία (στα οποία δεν υπάρχει πρόσβαση μέχρι στιγμής). Οι άμεσες μεταθέσεις των Γ. Παπαδόπουλου (στην VI Μεραρχία του Κιλκίς) και Δ. Πατίλη (στο 34ο Σύνταγμα των Γιαννιτών) τεκμηριώνονται επαρκώς,²³ ενώ μνεία υπάρχει και για τις μεταθέσεις των Ι. Λαδά

Δημήτριος Ιωαννίδης

(1923-2010)

Ο «αόρατος δικτάτορας» γεννήθηκε στην Αθήνα και φοίτησε στη Σχολή Ευελπίδων. Επί Κατοχής εντάχθηκε στον ΕΔΕΣ, ενώ στον Εμφύλιο Πόλεμο προτίμησε τα μετόπισθεν, διαπρέποντας ως «ανθρωποφύλακας» των εξορίστων στη Μακρόνησο. Όντας μέλος του ΙΔΕΑ, έλαβε μέρος στο

αποτυχόν κίνημα του Μαΐου του 1951 και στη συνέχεια προσχώρησε στη συνωμοτική ομάδα του Παπαδόπουλου, συμμετέχοντας στο πραξικόπημα της 21ης Απριλίου 1967. Αντί πολιτικών αξιωμάτων προτίμησε τη διοίκηση της ΕΣΑ, την οποία μετέτρεψε σε πανίσχυρο σώμα πραιτωριανών και τα κρατητήριά της σε πραγματικό κολαστήριο των αντιπάλων της δικτατορίας. Τον Νοέμβριο του 1973 τέθηκε επικεφαλής της σκληροπυρηνικής μερίδας του καθεστώτος και ανέτρεψε τον Παπαδόπουλο, τοποθετώ-

ντας στη θέση του τον στρατηγό Γκιζίκη με πρωθυπουργό τον Αδαμάντιο Ανδρουτσόπουλο και εγκαθιδρύοντας καθεστώς στυγνής τρομοκρατίας και διώξεων, υπό την αδιαμεσολάβητη πλέον εξουσία της ΕΣΑ. Οργανώνοντας το πολύνεκρο πραξικόπημα κατά του Μακαρίου τον Ιούλιο του 1974, έδωσε την αφορμή για την Τουρκική εισβολή στην Κύπρο, με αποτέλεσμα την de facto έκτοτε διχοτόμηση του νησιού αλλά και την άμεση κατάρρευση του δικτατορικού καθεστώτος στην Ελλάδα. Μετά τη Μεταπολίτευση καταδικάστηκε επί εσχάτη προδοσία σε καθαίρεση και θάνατο (1975), ποινή που μετατράπηκε σε ισόβια κάθειρξη από τον Κ. Καραμανλή. Το 2008 υπέβαλε αίτημα να διακοπεί η έκταση της ποινής του για λόγους υγείας, τελικώς όμως πέθανε στις φυλακές Κορυδαλλού.

22. Συνέντευξη αντιστράτηγου Π. Νικολόπουλου στον Μιχάλη Δημητρίου, *Επίκαιρα*, τχ. 365/31.7.1975, σ. 18-20.
23. Υπόμνημα αντιστράτηγου Ν. Παπανικολάου και συνέντευξη στον Τάσο Σακελλαρόπουλο και τον συγγραφέα του παρόντος (10.5.2006)· *Μακεδονία*, 23.2.1958· Δ. Παραλίκας, *Συνωμοσίες: ΙΔΕΑ και ΔΣΠΙΔΑ, 1944-1974*, 2η έκδοση Αθήνα 1982, σ. 55-58· πβ. συνέντευξη Β. Παναγιωτόπουλου στον συγγραφέα.

και Δ. Ιωαννίδη.²⁴ Είναι αξιοσημείωτο πάντως ότι σε ιδιόχειρο σημείωμα που αποδίδεται στον Νικολόπουλο και στο οποίο συνοψίζονται τα αποτελέσματα των ερευνών μέχρι την άνοιξη του 1958, βλέπουμε ότι από τους 18 «υπόπτους», οι 11 εξακολουθούσαν να υπηρετούν στο ΓΕΣ και στην ΚΥΠ.²⁵ Συνεπώς, ενώ οι μεταθέσεις των Παπαδόπουλου και Πατίλη φαίνεται ότι έλαβαν χώρα αμέσως, των περισσότερων από τους υπολοίπους δεν είχαν ακόμη πραγματοποιηθεί πολλούς μήνες αργότερα (αν έγιναν ποτέ).

Μετά τις όποιες μεταθέσεις, ο αρχηγός του ΓΕΣ ενημέρωσε τα μέλη του Ανωτάτου Στρατιωτικού Συμβουλίου, ζητώντας «να παρακολουθούν κάθε συνωμοτική κίνηση των προαναφερομένων στις νέες μονάδες τους». Ορισμένοι αντιστράτηγοι αντέδρασαν (ανάμεσά τους οι Δημήτριος Σειραδάκης και Αθανάσιος Φροντιστής), κατηγορώντας τον Νικολόπουλο ότι αναζητά «προσχήματα για σφαγιασμό κυβερνητικών αξιωματικών» και ότι, όντας «βενιζελικής προελεύσεως», ασκεί πολιτική διακρίσεων.²⁶

Στο μεταξύ στη χώρα ξεσπούσε πολιτική κρίση, καθώς η απόσχιση μιας ομάδας κυβερνητικών βουλευτών οδήγησε σε πρόωρες εκλογές, όπου ναι μεν η επικράτηση της ΕΡΕ υπήρξε σχετικά ευχερής (με 41% και 171 έδρες), αλλά η μεγάλη έκπληξη ήταν η ανάδειξη της ΕΔΑ σε αξιωματική αντιπολίτευση (με 25% και 79 έδρες). Το αποτέλεσμα αυτό σήμανε συναγερμό σε όλα τα επίπεδα του πλέγματος εξουσίας, συμπεριλαμβανομένου και του «συμμαχικού» παράγοντα, που θεώρησε ότι η εξέλιξη αυτή ενίσχυε το ενδεχόμενο, όχι βέβαια ανόδου της Αριστεράς στην εξουσία, αλλά κυρίως ενδυνάμωσης των τάσεων «ουδετερότητας» που είχαν πυκνώσει στην Ελλάδα, ιδίως με αφορμή το Κυπριακό.

Παρά το γεγονός ότι ακόμη και στο εσωτερικό της κυβερνώσας παράταξης ακούστηκαν φωνές για την ανάγκη απάντησης μέσω της εφαρμογής κοινωνικών και μεταρρυθμιστικών πολιτικών, τελικώς επικράτησαν οι σκληροπυρηνικοί εκφραστές της δυναμικής αντιμετώπισης της Αριστεράς,²⁷ και σύντομα οι ποικιλώνυμες υπηρεσίες, επιτροπές και ομάδες εργασίας «επί ζητημάτων καταπολεμήσεως του κομμουνισμού», «συντονισμού των αντικομμουνιστικών δραστηριοτήτων» κ.ο.κ., αναδιοργανώθηκαν κι άρχισαν να επεξεργάζονται σχέδια και να εισηγούνται ενέργειες.²⁸ Σε αυτό το προσκλητήριο δεν περίσσευε κανείς.

Μετά τις εκλογές και το σχηματισμό της νέας κυβέρνησης, το υπουργείο Εθνικής Αμύνης ανέλαβε προσωπικά ο Καραμανλής. Η ατμόσφαιρα όμως είχε εμφανώς αλλάξει και ο Νικολόπουλος αισθάνθηκε απομονωμένος. Η εκτίμησή

24. Ν.Α. Σταυρού, «A report on the present Greek situation», σ. 22, Αρχείο Λεωνίδα Καλλιβετάκη (στο εξής Αρχείο Λ.Κ.) φάκελος Νικολάου Σταύρου· πβ. συνέντευξη Παναγιώτη Ζαχαρόπουλου στον Στ. Κούλογλου, *ό.π.*

25. Όπως παρατίθεται σε άρθρο του Π. Μπακογιάννη, *Το Βήμα*, 12.6.1977.

26. Συνέντευξη Νικολόπουλου, *ό.π.*

27. Σπ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τμ. 3, Αθήνα 1978, σ. 343.

28. Βλ. ενδεικτικά Ηλίας Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σ. 256.

του είναι ότι «με τις εκλογές οι συνωμότες και οι προστάτες τους απέκτησαν πολιτικούς φίλους ισχυρούς, τους οποίους είχαν υποχρεώσει. Οι φιλοδοξίες των πατρώνων τους μέσα στο Στράτευμα μεγάλωσαν. Έπρεπε να φύγω για να ανοίξει ο δρόμος τους. Οι συνωμότες είχαν τα πιστοποιητικά της προσφοράς “καλών υπηρεσιών”». Στο ενδιάμεσο καταγράφονται μια σειρά προβοκατόρικων ενεργειών, όπως πλαστές «κομμουνιστικές» προκηρύξεις, «πληροφορίες» για κινήσεις βουλγαρικών –ή και σοβιετικών στρατευμάτων– στα σύνορα, κ.τ.λ. «Όλα έδειχναν ότι οι συνωμότες άρχιζαν να μεθοδεύουν τον σκοπό τους, πάντα όμως υπό πολιτική και στρατιωτική κάλυψη».²⁹

Σύμφωνα με τον ακροδεξιό βουλευτή της ΕΡΕ Νίκο Φαρμάκη, για την διάσωση του Παπαδόπουλου μεσολάβησε ο πανίσχυρος τότε διοικητής της ΚΥΠ, υποστράτηγος Αλέξανδρος Νάτσινας.³⁰ Υπέρ των συνωμοτών κινήθηκε δραστήρια και ο ταξίαρχος Δ. Βέρρος, διευθυντής του Στρατιωτικού Γραφείου του Πρωθυπουργού (και αργότερα γενικός διευθυντής της ΕΡΕ), ο οποίος φέρεται μάλιστα να ενημέρωσε και τα Ανάκτορα ότι «αυτά όλα ήσαν κόλπα του κομμουνιστών που παρασύρανε τους ανόητους»³¹ και ότι «πρόκειται για υπερβολές του Νικολόπουλου, όλοι οι κατηγορούμενοι είναι δικοί μας».³²

Σύμφωνα με τον στρατηγό Δαμιανάκο, την περίοδο εκείνη είχε συγκροτηθεί μια «ιδιαίτερη κλίκα» στην κορυφή του ΙΔΕΑ, η «Νέα Επιτροπή», στην οποία συμμετείχαν ο Αλ. Νάτσινας, ο Β. Καρδαμάκης, ο Κ. Καραβίτης και ο Γ. Μπάλλας, οι οποίοι με τη βοήθεια του Βέρρου πέτυχαν να «βραχυκυκλώσουν τον Καραμανλή», μεταβάλλοντας τη στάση του έναντι του Νικολόπουλου.³³ Στο βαθμό που ευσταθεί αυτή η πληροφορία, αποτελεί άλλη μια μαρτυρία των επάλληλων και τεμνόμενων κύκλων και των πολυεπίπεδων εξελισσόμενων σχέσεων, άλλοτε συμμαχικών και άλλοτε ανταγωνιστικών, που είχαν δημιουργηθεί εντός της «μητρικής» οργάνωσης και των παραφυάδων της.

«Αντί να τιμωρηθούν οι συνωμότες, αποστρατεύθηκε ο Νικολόπουλος»

Μέσα σε αυτό το κλίμα, στις 20 Σεπτεμβρίου 1958, το ΑΣΕΑ, υπό την προεδρία του Καραμανλή, αποφάσισε την αποστρατεία του Νικολόπουλου και την αντι-

29. Συνέντευξη Νικολόπουλου, ό.π.

30. Συνέντευξη Νίκου Φαρμάκη στον Στ. Κούλογλου (μετάδοση 23.11.2006), ό.π.

31. Πώργος Καράγιωργας, *Από τον ΙΔΕΑ στο πραξικόπημα της 21ης Απριλίου*, (α' έκδοση 1975), β' έκδοση Αθήνα, Ιωλκός, 2003, σ. 34-35, 138-139· πβ. Ανδρέας Λεντάκης, *Το παρακράτος και η 21η Απριλίου*, Αθήνα, Προσκήνιο, 2000, σ. 140.

32. Άρθρο Π. Μπακογιάννη, ό.π.· πβ. Αθανάσιος Γ. Σπανίδης, *Πώς αυτοκαταλύθηκε η δημοκρατία του 1944*, Αθήνα 1981, σ. 13-16.

33. Πώργος Δαμιανάκος, *Ο ΙΔΕΑ έδωσε τη Χούντα*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1995, σ. 133.

κατάστασή του στην αρχηγία του ΓΕΣ από τον Σειραδάκη.³⁴ Σύμφωνα με τον Νικολόπουλο, η αποστρατεία του ανακοινώθηκε «εντελώς ξαφνικά» και όταν επισκέφθηκε τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο για να ανιχνεύσει τους λόγους, αντιλήφθηκε ότι «είχε πέσει και αυτός θύμα κακών πληροφοριοδοτών, στους οποίους τότε, ανύποπτος, είχε εμπιστοσύνη». Όπως υποστηρίζει, τον προειδοποίησε ότι «από αυτούς που εγώ έδωξα και εσείς θεωρείτε οπαδούς σας, θα φάτε συσσίτιο στην Σχολή Ευελπίδων όλοι οι πολιτικοί». Και εξηγεί: «Το είπα αυτό γιατί σ' όλα τα προηγούμενα κινήματα, οι πολιτικοί που συνελαμβάνοντο εκρατούντο στο κτίριο εκείνο. Έπεσα έξω στο κτίριο».³⁵

Η πεποίθηση ότι η αποστρατεία Νικολόπουλου σχετιζόταν με τις ενέργειές του κατά της ομάδας Παπαδόπουλου, υιοθετείται από πολλούς στρατιωτικούς εκείνης της περιόδου: «Αντί να διωχθούν και να εξουδετερωθούν οι κατηγορούμενοι, διώχεται και εξοστρακίζεται ο Νικολόπουλος» (ταξίαρχος Δ. Οπρόπουλος)³⁶. Εκ των υστέρων, ακόμη και ο στρατηγός Φροντιστής παραδέχτηκε ότι αυτή η υπόθεση υπήρξε «ένας από τους βασικούς λόγους για τους οποίους ο Νικολόπουλος υπέβαλε την παραίτησή του».³⁷ Πρέπει, τέλος, να υπογραμμιστεί ότι ο ίδιος ο Κωνσταντίνος Καραμανλής κράτησε μέχρι τέλους απόλυτη σιωπή επί του ζητήματος αυτού.³⁸

Μέχρι στιγμής, δεν έχουν εντοπιστεί (ή «εμφανιστεί») σημαντικές αμερικανικές αναφορές σε αυτή την υπόθεση του 1957-1958, τουλάχιστον όχι υπό την μορφή λεπτομερών περιγραφών και αναλύσεων. Από τις ελάχιστες μνείες, η σημαντικότερη περιλαμβάνεται σε μια έκθεση της αμερικανικής πρεσβείας, με ημερομηνία 22 Σεπτεμβρίου 1958 (συμπτωματικά είναι η ημερομηνία παράδοσης του Νικολόπουλου στον Σειραδάκη). Στο πολυσέλιδο αυτό κείμενο, με τίτλο «Η Ελληνική πολιτική σκηνή: Προοπτικές για το μέλλον», επιχειρείται μια πολυεπίπεδη ερμηνεία του εκλογικού αποτελέσματος του Μαΐου 1958 και της ανόδου της Ε.Δ.Α. και μια ανάλυση της κατάστασης την επαύριο των εκλογών. Μεταξύ των «πλέον επειγουσών κατευθύνσεων, οι οποίες άρχισαν να αποκρυσταλλώνονται τους πρόσφατους μήνες», οι συντάκτες της έκθεσης αναφέρουν ως πρώτη, «την αυξανόμενη συζήτηση του κατά πόσον είναι επι-

34. *Ελευθερία*, 21.9.1958.

35. Συνέντευξη Νικολόπουλου, ό.π. Η εμπλοκή του Κανελλόπουλου στην υπόθεση αυτή επιβεβαιώνεται και από τον ίδιο, αν και υπό κάπως διαφορετικούς όρους· βλ. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, «1958: Οι πρώτες παράνομες κινήσεις», *Καθημερινή*, 21.5.1975, πβ *Αρχαία Καραμανλή*, τμ. 7, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 2005, σ. 103.

36. Κατάθεση ταξίαρχου Δημ. Οπρόπουλου στο Πενταμελές Εφετείο Αθηνών, ό.π., σ. 359· πβ. καταθέσεις συνταγματάρχη Δ. Παράλικα και αντιστρατήγου Γ. Κουμανάκου, ό.π., σ. 592, 629, σχόλιο υποστράτηγου Γ. Δαμιανάκου, ό.π., σ. 101 και υπόμνημα αντιστρατήγου Ν. Παπανικολάου, Αρχείο Δ.Κ.

37. Cyrus Leo Sulzberger, *An Age of Mediocrity: Memoirs and Diaries, 1963-1972*, Νέα Υόρκη 1973, σ. 575-576· πβ. *Το Βήμα*, 4.8.1974.

38. Βλ. επίσης Δ. Χαλαράμπης, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία: Η δομή της εξουσίας στην μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, 1985, σ. 123· Σ. Ριζάς, ό.π., σ. 230.

θυμητή ή αναπόφευκτη κάποια μορφή δικτατορίας». «Ποικίλες εναλλακτικές εκδοχές υπάρχουν», αναφέρεται σε άλλο σημείο της έκθεσης, «από μια βασιλική δικτατορία, μέχρι κάποιας μορφής Νασερισμό. [...] Η άλλοτε ισχυρή, δεξιού προσανατολισμού, ομάδα του ΙΔΕΑ, φαίνεται να έχει απολέσει μέγα μέρος της δύναμής της. Επιπλέον, για την ώρα, δεν φαίνεται να υπάρχει κάποιος ισχυρός στρατιωτικός παράγων, με την απαραίτητη προσωπικότητα ή φήμη, ώστε να διαθέτει ευρύτερη υποστήριξη. [...] Πιο ενδιαφέρουσα, αλλά ακόμη λιγότερο απτή, είναι η πιθανότητα να αναδυθεί μια ομάδα “νέων συνταγματαρχών”».³⁹

Συνοψίζοντας δέκα χρόνια αργότερα τα δεδομένα που διέθεταν οι αμερικανικές υπηρεσίες, ο Ελληνοαμερικανός αναλυτής του State Department Χαρίλαος Λαγουδάκης σημείωνε ότι μετά τις εκλογές του 1958 υπήρχε φημολογία ότι ετοιμαζόταν ένα πραξικόπημα «από τα πάνω ή από τα κάτω». Η πρώτη εκδοχή αφορούσε ένα εγχείρημα προερχόμενο από τα Ανάκτορα με τη συνεργασία της στρατιωτικής ηγεσίας και του κόμματος στην εξουσία (δηλαδή της ΕΡΕ), ενώ το δεύτερο ενδεχόμενο υπονοούσε μια αυτοτελή ενέργεια αξιωματικών, «με ή χωρίς την συναίνεση» της ηγεσίας. Την εποχή εκείνη, οι πλέον συζητούμενες οργανώσεις στο στρατό ήταν «ο ΙΔΕΑ και η ΕΕΝΑ». Ο πρώτος φαινόταν «να έχει εκφυλιστεί σε μια χαλαρή εταιρεία αμοιβαίας υποστήριξης», ενώ ελάχιστα ήταν γνωστά για την δεύτερη, πέραν του ότι αποτελείτο από νεότερους αξιωματικούς (κάτω από το βαθμό του ταξίαρχου), οι οποίοι κρινόταν ότι δεν ήταν σε θέση «να οργανώσουν μόνοι τους ένα πραξικόπημα».⁴⁰ Επί του παρόντος.

«Παντοδύναμοι και ασύδοτοι» (1959-1963)

Μια από τις πρώτες ενέργειες του αντιστράτηγου Σειραδάκη όταν ανέλαβε την αρχηγία του ΓΕΣ, ήταν να διακόψει τις έρευνες για την ομάδα Παπαδόπουλου και να μεταθέσει τους αξιωματικούς που είχαν πρωτοστατήσει σε αυτές. Αλλά αυτό ήταν μόνο η αρχή. Στις 14 Νοεμβρίου 1959, το ΑΣΕΑ, υπό την προεδρία του Καραμανλή, αποφάσισε την τοποθέτηση ως αρχηγού ΓΕΕΘΑ του αντιστράτηγου Φροντιστή και ως αρχηγού ΓΕΣ του αντιστράτηγου Βασιλείου Καρδαμάκη (προερχόμενου από το Μηχανικό, γεγονός που δεν είχε ξανασυμβεί τα τελευταία 35 χρόνια).

Σχεδόν αμέσως άρχισε η αποκατάσταση των μελών της συνωμοτικής ομά-

39. Αμερικανική Πρεσβεία στην Ελλάδα προς το Αμερικανικό Υπουργείο Εξωτερικών, «The Greek Political Scene: Prospects for the Future», 22 Σεπτεμβρίου 1958, National Archives and Records Administration (NARA), Ουάσινγκτον, ΗΠΑ· πβ. Αλέξης Παπαχελάς, *Ο βιασμός της Ελληνικής δημοκρατίας: Ο Αμερικάνικος παράγων, 1947-1967*, Αθήνα, Εστία, 1997, σ. 65.

40. Charilaos Lagoudakis, *ό.π.*, σ. 130-132.

δας και η επανατοποθέτησή τους σε κρίσιμες θέσεις, «υπό την προστασία» του Καρδαμάκη, σύμφωνα με τον ταξίαρχο Πανουργιά (κατόπιν Α2 του ΓΕΣ). Ο Γ. Παπαδόπουλος τοποθετείται στην ΚΥΠ, οι Πατίλης, Μακαρέζος, Ρουφογάλης και Χατζηπέτρος στο Γραφείο Α/ΓΕΣ και ο Αγγελής αναλαμβάνει διευθυντής του 2ου Επιτελικού Γραφείου του ΓΕΣ.⁴¹ Την εποχή εκείνη «η ομάδα έλαβεν την μέγιστη ισχύν της», παρατηρεί ο Πανουργιάς: «Ήτο κοινόν μυστικόν τότε ότι ο Πατίλης είχε απεριόριστον εξουσίαν και επίδρασιν, καθώς και ο Παπαδόπουλος, όστις έκτοτε απεκαλείτο ο Νασέρ της Ελλάδος».⁴² Ο στρατηγός Δαμιανάκος (τότε βοηθός Α/ΓΕΣ) είχε καταγγείλει σε σύσκεψη των επιτελών, ενώπιον του Καρδαμάκη, ότι ο Πατίλης με τον Μακαρέζο είχαν εξελιχθεί σε ρυθμιστές και επεξεργάζονταν «ανενόχλητοι» τους πίνακες μεταθέσεων των αξιωματικών, αλλά η συζήτηση διεκόπη με την διαβεβαίωση του Α/ΓΕΣ ότι τυχόν αδικίες «θα διορθωθούν».⁴³

Η υπόλοιπη στρατιωτική ηγεσία τελούσε εν πλήρει γνώσει αυτής της κατάστασης, όπως παραδέχεται και ο αντιστράτηγος Φροντιστής (κατόπιν βουλευτής και υπουργός της ΕΡΕ), παρατηρώντας ότι ο Καρδαμάκης «έσπευσε να οργανώσει το επιτελείον του και το ιδιαίτερον γραφείον του με βάση τα μέλη της προαναφερθείσης Νασερικής ομάδος».⁴⁴ «Οι είκοσι συνωμότες του ΕΕΝΑ κατέλαβαν τις περισσότερες νευραλγικές θέσεις στο Επιτελείο», υπογραμμίζει και ο αντιστράτηγος Νικολόπουλος, και «επί Αρχηγίας Καρδαμάκη ήσαν παντοδύναμοι και ασύδοτοι».⁴⁵

ΕΕΝΑ προς ΙΔΕΑ: «Είστε προδότες!»

Κατά τους πρώτους μήνες του 1960 πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα μια συγκέντρωση παλαιών στελεχών του ΙΔΕΑ, προκειμένου να συζητηθούν οι διαφορές απόψεων μεταξύ εκείνων και των ανερχομένων τότε νεότερων αξιωματικών. Στη διάρκεια εκείνης της σύσκεψης ξέσπασε έντονη αντιδικία μεταξύ του Παπαδόπουλου και του Καραβίτη, επειδή ο τελευταίος «διατύπωσεν απόψεις μη αρεστές ή συμφώνους προς τας απόψεις του Παπαδοπούλου και δη αντιδικτατορικής», με αποτέλεσμα να πεταχτεί όρθιος ο αντισυνταγματάρχης, κατηγορώντας τον

41. «Έκθεση Πανουργιά», *Ακρόπολις*, 17-21.8.1974. Μέρος της έκθεσης δημοσιεύθηκε επίσης στα *Αρχεία Καραμανλή*, τ. 7, σ. 18-19 (η πλήρης έκθεση δεν είναι προσβάσιμη και φέρεται ευρισκόμενη στα Αρχεία Καραμανλή, Φ. 38Α)· πβ. καταθέσεις συνταγματάρχη Παραλίκα, αντισυνταγματάρχη Χονδροκούκη και ταξίαρχου Οπρόπουλου στο Πενταμελές Εφετείο Αθηνών, *ό.π.*, σ. 364-365, 592, 871· Γιώργος Δαμιανάκος, *ό.π.*, σ. 111· κατάθεση ταξίαρχου (τότε) Οδ. Αγγελή στο Τριμελές Εφετείο Αθηνών, *Ελευθερία*, 5.3.1963.

42. «Έκθεση Πανουργιά», *ό.π.*

43. Γιώργος Δαμιανάκος, *ό.π.*, σ. 114-115.

44. Επιστολή του Αθ. Φροντιστή στον Π. Κανελλόπουλο (25.9.1975), Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Ιστορικά δοκίμια ...*, *ό.π.*, σ. 302.

45. Συνέντευξη Νικολόπουλου, *ό.π.*· πβ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σ. 260-261.

υποστράτηγο ότι «είναι προδότης»⁴⁶ (γεγονός που δεν τον εμπόδισε ωστόσο να τοποθετηθεί διοικητής του ΟΣΕ επί δικτατορίας).⁴⁷

Πέραν του κλίματος που αποπνέει το παραπάνω επεισόδιο, αποτελεί ακόμη μια ένδειξη ότι ο ΙΔΕΑ και η ομάδα Παπαδόπουλου δεν συνιστούσαν δυο διαζευκτικά σχήματα, αλλά εκφάνσεις του ίδιου φαινομένου. Ενδεχομένως δεν είναι άσχετο με τα παραπάνω ένα έγγραφο που στάλθηκε την 1η Μαρτίου 1960 από το State Department προς την αμερικανική πρεσβεία στην Αθήνα, και με το οποίο ζητούνται πληροφορίες για «την ΕΕΝΑ και τις σχέσεις της με τον ΙΔΕΑ», σε συνδυασμό με τις «πρόσφατες αλλαγές στην ηγεσία των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων».⁴⁸

Χαράσσουντας το πολιτικό μέλλον της χώρας

Το καλοκαίρι του 1961, ο αντισυνταγματάρχης Παπαδόπουλος βρισκόταν στο απόγειο της (μέχρι τότε) ισχύος του. Ως μέλος της Δευτεροβάθμιας Συντονιστικής Επιτροπής Πληροφοριών και Διαφώτισεως, καθόταν γύρω από το ίδιο τραπέζι με επτά στρατηγούς, την ανώτατη στρατιωτική ηγεσία της χώρας,⁴⁹ χαράσσουντας όχι απλώς την «αντικομμουνιστική» πολιτική της Ελλάδας, αλλά και το ίδιο της το πολιτικό μέλλον. Γιατί είναι αυτή η Επιτροπή που έδωσε τελική μορφή στο σχέδιο «Περικλής» (που φέρεται να συντάξε και να εισηγήθηκε ο ίδιος ο Παπαδόπουλος⁵⁰) το οποίο δεν αρκείτο στη λήψη σειράς μέτρων «ώστε ο κομμουνισμός εις το εγγύς μέλλον να υποστή κάμψιν και το ποσοστόν του να κατέλθη εις επίπεδον κάτω του 20%», αλλά προχωρούσε στην πλήρη εμπλοκή του μηχανισμού των ενόπλων δυνάμεων στο πλευρό της ΕΡΕ κατά τις επερχόμενες εκλογές της 29ης Οκτωβρίου 1961, που καταγγέλλθηκαν από την πρώτη στιγμή και έχουν μείνει στην ιστορία ως εκλογές «βίας και νοθείας».⁵¹

Είναι αξιοσημείωτο και ως ένα βαθμό συμβολικό, ότι στην επιτροπή αυτή,

46. «Εκθεση Πανουργιά», ό.π.

47. Γ. Καράγιωργας, ό.π., σ. 286· πβ. *Μακεδονία*, 7.7.1967.

48. Department of State, «Instruction to the American Embassy in Greece», Washington, March 1, 1960, NARA, ό.π.

49. Στην επιτροπή συμμετείχαν οι αντιστράτηγοι Αθ. Φροντιστής (Α/ΓΕΕΘΑ), Β. Καρδαμάκης (Α/ΓΕΣ), Γ. Βαρδουλάκης (Α/ΕΒΧ), Ηρ. Κοντόπουλος (διευθυντής ΓΔΕΑ), Ν. Γωγούσης (διευθυντής ΥΠ), οι υποστράτηγοι Αλ. Νάτσινας (διευθυντής ΚΥΠ) και Γ. Μπάλλας (αρχηγός Α' ΜΕΟ/ΓΕΕΘΑ) και ο Ε. Καραμπέτσος (αστυνομικός διευθυντής Αθηνών).

50. Βλ. καταθέσεις ταξίαρχου Δημ. Οπρόπουλου και συνταγματάρχη Α. Παπατέρπου στο Πενταμελές Εφετείο Αθηνών, Π. Ροδάκης, ό.π., σ. 360, 602· για το ενδεχόμενο συντάκτης να ήταν ο Γ. Γεωργιάδης (της Υπηρεσίας Πληροφοριών του υπουργείου Προεδρίας Κυβερνήσεως), βλ. *Ελευθερία*, 2.4.1964 και 14.3.1965.

51. Το σχέδιο «Περικλής» και τα πρακτικά της επιτροπής έχουν δημοσιευθεί επανειλημμένα· βλ. ενδεικτικά Α. Δεντάκης, ό.π., σ. 49-70· Μ. Παπακωνσταντίνου, *Η ταραγμένη εξαετία*, τ. 1, Αθήνα, Προσκήνιο, 1997, σ. 313-316· *Ελευθερία*, 24.2 και 3.3.1965.

που είχε συσταθεί από τον ίδιο τον Καραμανλή, συμμετείχαν, πέραν του Παπαδόπουλου, πέντε παλαιάμαχα μέλη της «Διοικούσας Δέσμης» του ΙΔΕΑ (Φροντιστής, Κοντόπουλος, Νάτσινας, Γωγούσης, Μπάλλας), όλοι τους γνωστοί ήδη τότε για τη δράση τους, από επίσημες εκθέσεις και δημοσιεύματα στον τύπο.

Την επομένη των εκλογών του 1961, η Ένωση Κέντρου, υπό τον Γεώργιο Παπανδρέου, εγκαινίασε έναν διετή «ανένδοτο αγώνα» αμφισβήτησης του αποτελέσματός τους, που σύντομα επικέντρωσε τα βέλη του στον Καρδαμάκη. Το σφυροκόπημά του συνεχίστηκε σχεδόν αδιάκοπα τόσο στη Βουλή όσο και με αλληπάλληλα πρωτοσέλιδα δημοσιεύματα στον αντιπολιτευόμενο Τύπο μέχρι το φθινόπωρο του 1962⁵² ώσπου, μέσα σε αυτό το κλίμα, αποφασίστηκε η αποστράτευσή του. Σύμφωνα με τον αντιστράτηγο Φροντιστή, «έπρεπε να βρεθεί μια διέξοδος, η οποία να μην εμφανίζεται ως πίεσις εκ του ανενδότου αγώνος. Και εγώ εισηγήθηνα να υποβάλω την αίτησιν αποστρατείας μου, ίνα αναγκαστικώς πλέον με ακολουθήσει και ο Καρδαμάκης. Η εισηγήσής μου εγένετο δεκτή. Εδημιουργήθη θέμα διαδοχής. Η εκλογή ως Α/ΓΕΕΘΑ του Στρατηγού Πιπιλή ήτο σχεδόν υποχρεωτική. Διά την θέσιν του Αρχηγού του ΓΕΣ εγώ επρότεινα τον Στρατηγόν Τζαννετή» τότε υπαρχηγό ΓΕΕΘΑ. Αλλά «υπήρχον αντιρρήσεις», διότι είχε προταθεί και η υποψηφιότητα του αντιστράτηγου Σακελλαρίου. Ενώ η υπόθεση βρισκόταν ακόμη υπό διαβούλευση, ο Φροντιστής είχε μια ενδιαφέρουσα συνάντηση:

Ένα βράδυ, εις το υπηρεσιακόν σπίτι, όπου έμενα, εξήτησε να παρουσιασθή μια τριμελής επιτροπή αξιωματικών. Ήσαν οι Αγγελής, Παπαδόπουλος και ένας τρίτος, του οποίου το όνομα δεν ενθυμούμαι. Ο Αγγελής με πολύ σεβασμό με παρεκάλεσε, εφ' όσον ήδη παρητήθη, να μην επιμείνω επί των αντιρρήσεών μου δια τον Σακελλαρίου. Του απήντησα ξηρώς, ότι δεν αλλάζω γνώμην. Ετοιμάσθησαν να αναχωρήσουν, ότε ο Παπαδόπουλος αναιδέστατα μου απήντησεν, ότι "δεν είναι πλέον ανεκτή" η αντίδρασίς μου. Έγινα έξω φρενών και τον διέταξα με απότομον τρόπον να φύγη αμέσως. Τελικώς επελέγησαν οι Πιπιλής και Σακελλαρίου.⁵³

Το περιστατικό αυτό μαρτυρείται και από άλλες πηγές. Καταθέτοντας περί αυτού ο ταξίαρχος Βιδάλης, επισήμανε περαιτέρω ότι πρόκειται για άλλη μια απόδειξη συνεργασίας του Αγγελή με την ομάδα Παπαδόπουλου.⁵⁴ Σύμφωνα με την εκδοχή του στρατηγού Δαμιανάκου, είχε προηγηθεί θυελλώδης συνεδρίαση στελεχών του ΙΔΕΑ, στην οποία είχε λάβει μέρος και ο ταξίαρχος, ήδη, Δ. Πατίλης, ο οποίος ήρθε επί τούτου από τη Ρώμη⁵⁵ (όπου υπηρετούσε ως στρατιωτικός

52. Βλ. ενδεικτικά *Ελευθερία*, 23.2.1962 και 16-17.9.1962· *Μακεδονία*, 22-30.11.1962 και 5-15.12.1962.

53. Επιστολή του Αθ. Φροντιστή στον Π. Κανελλόπουλο (25.9.1975), Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Ιστορικά δοκίμια*, ό.π., σ. 303-304.

54. Κατάθεση ταξίαρχου Ορέστη Βιδάλη στο Πενταμελές Εφετείο Αθηνών, ό.π., σ. 432.

55. Πώργος Δαμιανάκος, ό.π., σ. 140.

ακόλουθος). Η πληροφορία ήταν γνωστή και στους Αμερικανούς, που είχαν ενημερωθεί από τον Γεώργιο Μπάλλα (στέλεχος του ΙΔΕΑ, πιθανό πρώτο αρχηγό της ΕΕΝΑ και ήδη τότε βουλευτή της ΕΡΕ), ότι η συγκεκριμένη ομάδα «ήταν έτοιμη να επιχειρήσει στρατιωτικό πραξικόπημα τον Δεκέμβριο του 1962, εάν ο βασιλιάς δεν δεχόταν τον στρατηγό Πέτρο Σακελλαρίου ως αρχηγό του ΓΕΣ και ο Καραμανλής υπέκυψε στην πίεσή τους». ⁵⁶ Ακόμη και ο Αμερικανός πρεσβευτής Henry Lambouisse, σε επίσημη επιστολή προς τον υπουργό του, εκτιμά ότι η τοποθέτηση Σακελλαρίου «κατά το μάλλον ή ήττον επεβλήθη στον Καραμανλή από την ομάδα Καρδαμάκη». ⁵⁷

Παρατηρούμε καταρχήν ότι έγινε τελικά αυτό που απαιτήσε το «επιτροπάτο»: Στις 21 Δεκεμβρίου 1962 το ΑΣΕΑ, υπό την προεδρία του Καραμανλή, τοποθέτησε πράγματι τον αντιστράτηγο Πέτρο Σακελλαρίου (προερχόμενο από τις διαβιβάσεις, γεγονός πρωτοφανές) ως νέο αρχηγό του ΓΕΣ, θέση την οποία διατήρησε μέχρι τις 18 Απριλίου 1964.

Μια επιπλέον παρατήρηση αφορά στη στάση του Φροντιστή απέναντι σε μια «τελείως αντιπειθαρχική» (για να χρησιμοποιήσουμε τον επεικέστατο χαρακτηρισμό του Βιδάλη) ενέργεια των τριών αξιωματικών (και ιδίως απέναντι στη μαρτυρούμενη συμπεριφορά του Παπαδόπουλου). Είναι χαρακτηριστικό στο σημείο αυτό το ξέσπασμα του στρατηγού Σορώκου, πρεσβευτή επί δικτατορίας στο Λονδίνο, ο οποίος κατά τη διάρκεια μιας έντονης συζήτησής του με τον Βιδάλη το 1970, «καταφέρθηκε κατά του Καραμανλή γιατί έφυγε, κατά του Φροντιστή γιατί δεχόταν το επιτροπάτο Παπαδόπουλου, Αγγελή, Πατίλη και κατά των πολιτικών, οι οποίοι δεν το πρόλαβαν» (αποκαλύπτοντάς μας ενδεχομένως τον «τρίτο άνθρωπο» που δεν θυμόταν ο Φροντιστής). ⁵⁸

Σύμφωνα με τον ίδιο τον Φροντιστή, η «δυναμικότερη» κίνηση στην οποία προέβη ήταν να καλέσει, παρουσία του τότε υπουργού Εθνικής Αμύνης (που συμπτωματικά ήταν πάλι ο Πρωτοπαπαδάκης), τον διάδοχό του στο ΓΕΕΘΑ αντιστράτηγο Πιπιλή, τον οποίο «ενημερώσαμε επί της καταστάσεως του ιδιαιτέρου γραφείου του ΓΕΣ, και της όλης ανωμαλίας της προερχομένης από την ομάδα και του συνεστήσαμεν ως πρώτον καθήκον να την διαλύση και να την παρακολουθή». ⁵⁹ Στο βαθμό που ισχύει (καθώς δημοσιοποιήθηκε μια δωδεκαετία αργότερα, όταν πολλά άλλα είχαν μεσολαβήσει), πρόκειται για μια κυριολεκτικά παθητική αντίδραση η οποία μαρτυρεί μια δραματικά ανεξέλεγκτη κατάσταση. Η τοποθέτηση των αξιωματικών αυτής της ομάδας «σε υψηλές και χαμηλές

56. Charilaos Lagoudakis, *ό.π.*, σ. 35-3· πβ. Σ. Ριζάς, *ό.π.*, σ. 235.

57. Letter from the Ambassador to Greece (Labouisse) to Secretary of State Rusk, Athens, April 5, 1963· James E. Miller (ed.), *Foreign Relations, 1961-1963, Volume XVI, Eastern Europe, Cyprus, Greece, Turkey*, Ουάσιγκτον 1994, doc. 343· πβ. Αλέξης Παπαχελάς, *ό.π.*, σ. 82-84.

58. Ορέστης Βιδάλης, *Ιστορικό ημερολόγιο: χρόνια εκπατριισμού (1968-1975)*, Αθήνα, Libro, 1997, τ. 1ος, σ. 246.

59. Αθ. Φροντιστής προς Π. Κανελλόπουλο, επιστολή 25.9.1975. Βλ. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Ιστορικά δοκίμια ...*, *ό.π.*, σ. 303-304.

θέσεις-κλειδιά, τους έδινε κυρίαρχη επιρροή σε όλα τα πολιτικο-στρατιωτικά ζητήματα», σημειώνουν οι Αμερικανοί παρατηρητές. ⁶⁰ «Είχαν πιάσει όλα τα πόστα», επισημαίνει λακωνικότερα ο ταγματάρχης Ζαχαρόπουλος, «και κουμαντάρανε τα πάντα». ⁶¹ Λίγους μήνες αργότερα, θα ανέβαζαν κι άλλο την πίεση.

Απειλές πραξικοπήματος

Στις 3 Απριλίου 1963, ο Αμερικανός στρατιωτικός ακόλουθος στην Αθήνα, συνταγματάρχης Baldry, υπέβαλε μια αναφορά, σύμφωνα με την οποία ο πρώην αρχηγός του ΓΕΣ στρατηγός Καρδαμάκης τον ενημέρωσε ότι προετοιμαζόταν πραξικόπημα από μια μεγάλη ομάδα «αληθώς πατριωτών και νομιμοφρόνων» αξιωματικών, με επικεφαλής τους ταξίαρχο Οδυσσέα Αγγελή, συνταγματάρχη Αλέξανδρο Χατζηπέτρο και αντισυνταγματάρχη Γεώργιο Παπαδόπουλο [εδώ εμφανίζεται μια άλλη εκδοχή του «τρίτου προσώπου»], οι οποίοι «προσβλέπουν σε εκείνον [τον Καρδαμάκη] ως ηγέτη τους». Το πραξικόπημα σχεδιαζόταν να πραγματοποιηθεί πριν από τις προσεχείς εκλογές, προκειμένου να προλάβει τη συνεργασία «στοιχείων της αριστερίζουσας εθνικής αντιπολίτευσης με τους κομμουνιστές» (δηλαδή της ΕΚ με την ΕΔΑ). Σύμφωνα με τον Καρδαμάκη, δεν ετίθετο πλέον ζήτημα για το «εάν θα γίνει πραξικόπημα, αλλά πότε». ⁶² Σε άλλη αναφορά της ίδιας περιόδου, καταγράφεται η φήμη ότι η ομάδα ήταν δυσαρεστημένη ειδικά με τον Καραμανλή, επειδή δεν στήριξε τον Καρδαμάκη, «τον οποίο τα δικαστήρια θεώρησαν ένοχο για πολιτική εμπλοκή κατά της Ενώσεως Κέντρου στις εκλογές του 1961». ⁶³ Στην πραγματικότητα βεβαίως, αυτό που είχε συμβεί είναι ότι αθωώθηκαν εφημερίδες (όπως η *Ελευθερία*) που είχαν καταγγείλει τη δράση του Καρδαμάκη, διότι κρίθηκε ότι ασκούσαν πολιτικό έλεγχο (*Ελευθερία*, 7.3.1963) αλλά, ακόμη και αυτό, ήταν απαράδεκτο για τους «στρατοκράτες».

Οι πληροφορίες για επικείμενο πραξικόπημα της ομάδας Παπαδόπουλου επανήλθαν έντονα τον Ιούλιο και τον Αύγουστο του 1963, με τη διαφορά ότι αυτή τη φορά ευνοούμενος υποψήφιος πρωθυπουργός εμφανιζόταν ο πτεράρχος Χαράλαμπος Ποταμιάνος. Ο Έλληνας στρατιωτικός που μετέφερε αυτή την πληροφορία (πιθανότατα ο Νικολόπουλος) χαρακτήρισε την ομάδα ως «φιλο-Νασερική» («pro-Nasir»), ενώ έχει ενδιαφέρον ότι και η Σοβιετική πρεσβεία στην Αθήνα είχε την εντύπωση ότι πρόκειται για αξιωματικούς με ιδέες «τύπου Νάσερ». ⁶⁴

Δύο δημοσιεύματα στον γαλλικό τύπο εκείνης της χρονιάς σχετίζονται προ-

60. Charilaos Lagoudakis, *ό.π.*, σ. 35-36.

61. Συνέντευξη Παναγιώτη Ζαχαρόπουλου στον Στ. Κούλογλου, *ό.π.*

62. Letter from the Ambassador to Greece (Labouisse) to Secretary of State Rusk, Athens, April 5, 1963, *ό.π.*· πβ. Σ. Ριζάς, *ό.π.*, σ. 235-236.

63. Charilaos Lagoudakis, *ό.π.*

64. Στο *ίδιο*, σ. 34-37· πβ. Αλέξης Παπαχελάς, *ό.π.*, σ. 89-90.

φανώς με όλες τις προαναφερόμενες φήμες. Σύμφωνα με ανταπόκριση από την Αθήνα της παρισινή *Le Monde* στις 14 Ιανουαρίου 1963, «ωρισμένοι στρατιωτικοί κύκλοι δυσφορούν διά την έλλειψιν αντιδράσεως εκ μέρους της κυβερνήσεως έναντι των επιθέσεων της αντιπολιτεύσεως», παρατηρώντας ότι «η πρώτη αυτή αντίδρασις των εθνικιστικών στρατιωτικών κύκλων είναι ακόμη αδιαμόρφωτος, αλλά θα ενταθή», εάν δεν υπάρξει αντίδραση εκ μέρους των πολιτικών. Η *Ελευθερία* (15.1.1963) έδωσε ιδιαίτερη δημοσιότητα στην ανταπόκριση αυτή, υπό τον τίτλο «Απειλή επεμβάσεως των στρατιωτικών μέσω των Παρισίων».

Σε ανώνυμο, τέλος, δημοσίευμα με τίτλο «Το πολιτικό μέλλον της Ελλάδος» της κοινωνικο-οικονομικής επιθεώρησης *Bulletin Sedes-Futuribles* τον Οκτώβριο της ίδιας χρονιάς, σημειώνεται ενδεικτικά ότι «ο Στρατός είναι βαθύτατα αντικοινοβουλευτικός και, όταν αποφασίσει να επέμβει «θα διατηρήσει ή θα παρακάμψει τον βασιλιά, αλλά θα δράσει χωρίς αυτόν», ενώ επισημαίνεται προφητικά ότι οι στρατιωτικοί που θα επιβάλουν τη δικτατορία «δεν βρίσκονται μεταξύ των ανωτάτων αξιωματικών». ⁶⁵ Η πληροφορία ότι συγγραφέας αυτού του άρθρου είναι ο πρίγκιπας Μιχαήλ, εξάδελφος του βασιλιά Παύλου, προσδίδει στο κείμενο μια ιδιαίτερη σημασία. ⁶⁶

Στα τέλη του ίδιου καλοκαιριού τοποθετείται και άλλη μια σκηνή, χαρακτηριστική του κλίματος. Σε μια συζήτηση επί του προεκλογικού προγράμματος της Ενώσεως Κέντρου στον τομέα της εθνικής αμύνης στο Καστρί, ο απόστρατος πλέον στρατηγός Αριστείδης Βλάχος (που είχε διατελέσει διοικητής και, κατά κάποιο τρόπο επιτηρητής του υπό δυσμένεια Παπαδόπουλου στο Κυκλίκ το 1959) φέρεται να είπε στον Γεώργιο Παπανδρέου: «Όλα τα προγράμματα που κάναμε είναι αξιόλογα. Είναι πραγματικώς μια μεγάλη συμβολή. Αλλά ακούστε εμένα, τον πρακτικό άνθρωπο: Εάν σε έξι εβδομάδες από την στιγμή που θα γίνετε πρωθυπουργός, δεν γίνετε κύριος του Στρατού, σε έξι μήνες θα σας έχουν δέσει!». «Ήταν τόσο ωμό και τόσο αυθόρμητο ώστε έκανε μια φοβερή εντύπωση. Η παρέμβαση αυτή του στρατηγού προκάλεσε πραγματικό σοκ». ⁶⁷

Οι εκλογές της 3ης Νοεμβρίου 1963 έδωσαν τη σχετική πλειοψηφία στην ΕΚ, στην οποία ο Παύλος ανέθεσε το σχηματισμό κυβέρνησης. Ταυτόχρονα ο Γ.

65. «L'avenir politique de la Grèce», *Bulletin Sedes-Futuribles* (Société d'Études et de Documentation économiques, industrielles et sociales), n° 866, suppl. 65, 20 Οκτωβρίου 1963, σ. 3-21, όπως παρατίθεται από τον Ηλία Νικολακόπουλο, *ό.π.*, σ. 368-369.

66. Η αρχική πληροφορία δόθηκε από τον Δ. Καραπαναγιώτη στον Ηλία Νικολακόπουλο, τον οποίο ευχαριστώ για την υπόδειξη τόσο του άρθρου όσο και της πιθανής προέλευσής του. Το γεγονός ότι ο Ν. Παπανικολάου (που είχε λάβει μέρος στην παρακολούθηση των συνωμοτών επί Νικολόπουλου), υπηρετούσε τότε ως υπασπιστής του Μιχαήλ (γνωστότερου ως Michel de Grèce) μας αποκαλύπτει ενδεχομένως την πηγή των πληροφοριών του.

67. Συνέντευξη Ιωάννη Ζίγη στον Γ. Μασσαβέτα, *Ελευθεροτυπία*, 7.8.1978.

Παπανδρέου, όπως ήταν αναμενόμενο, αρνήθηκε την κοινοβουλευτική στήριξη που του προσέφερε η ΕΔΑ, επιτυγχάνοντας αντ' αυτού την προκήρυξη νέων εκλογών για τον Φεβρουάριο. Στο διάστημα μεταξύ των δύο εκλογών, η συνωμοσιολογία έδινε και έπαιρνε στο στράτευμα. Σύμφωνα με Αμερικανικές πηγές (που επιβεβαιώνονται και από ανάλογες Ελληνικές⁶⁸), η ομάδα Παπαδόπουλου εμφανιζόταν έτοιμη να επιχειρήσει πραξικόπημα, ειδικά εάν ο Παπανδρέου δεχόταν την στήριξη της ΕΔΑ, με τη σύμφωνη γνώμη του αρχηγού του ΓΕΣ Σακελλαρίου, που είχε δεχθεί να τεθεί επικεφαλής του εγχειρήματος. Απέναντι στα Ανάκτορα, ο Στρατός εμφανιζόταν «επιφυλακτικά νομιμόφρων». ⁶⁹ Ωστόσο, η αλλαγή του κλίματος ήταν φανερή και στις 10 Δεκεμβρίου ο επί τετραετία προϊστάμενος και προστάτης του Παπαδόπουλου, στρατηγός Νάτσινας αναγκασόταν να υποβάλει την παραίτησή του από την ηγεσία της ΚΥΠ (*Ελευθερία*, 10.12.1963), για να ακολουθήσει η αποστράτευση άλλων τριών αντιστρατήγων και η αντικατάσταση των αρχηγών ΓΕΝ και ΓΕΑ, χωρίς να εκδηλωθούν σοβαρές αντιδράσεις. Το ρεύμα είχε πλέον μετατραπεί σε χείμαρρο, όπως επρόκειτο να φανεί και στις εκλογές της 16ης Φεβρουαρίου 1964, που έδωσαν το 53% και 171 έδρες στην ΕΚ.

Από την Μπουμπουλίνας στην Ορεστιάδα (1964-1965)

Η συγκρότηση της δεύτερης κυβέρνησης Παπανδρέου, μετά τον εκλογικό θρίαμβο του 1964, συνέπεσε χρονικά με την άνοδο στο θρόνο του Κωνσταντίνου, μετά το θάνατο του πατέρα του. Στο στράτευμα, τα πρώτα δείγματα των νέων ισορροπιών φάνηκαν με την αντικατάσταση στην ηγεσία του ΓΕΣ του εκλεκτού των συνωμοτών αντιστρατήγου Σακελλαρίου από τον αντιστράτηγο Ιωάννη Γεννηματά. Η τοποθέτηση του τελευταίου επιβλήθηκε βεβαίως από τα Ανάκτορα, ⁷⁰ και προκάλεσε αντιδράσεις στους κόλπους της συμπολίτευσης, καθώς είχε καταγγελθεί στο παρελθόν για την εμπλοκή του στις εκλογές του 1961. ⁷¹ Ωστόσο, πρέπει να παρατηρήσει κανείς ότι απέναντι στην ομάδα Παπαδόπουλου, ο Γεννηματάς δεν έδειξε ιδιαίτερη εύνοια. Πληροφορίες αναφέρουν ότι δεν ανήκε στον ΙΔΕΑ και εθεωρείτο αντίπαλός του. Όχι μόνο δεν αντιτάχθηκε,

68. «Έκθεση Πανουργιά» *ό.π.*

69. Charilaos Lagoudakis, *ό.π.*, σ. 37-39· πβ. Field Information Report, Athens, March 7, 1966, James E. Miller (ed.), Foreign Relations, «1964-1968, Volume XVI, Cyprus; Greece; Turkey, Ουάσιγκτον 2000, doc. 225.

70. Μ. Παπακωνσταντίνου, *ό.π.*, σ. 163-165.

71. Βλ. ενδεικτικά «Αιδώς Αργείου», *Ελευθερία*, 18.4.1964· «Ζωηροτάτη η αντίδρασις εκ της τοποθετήσεως του Στρατηγού Γεννηματα», *Μακεδονία*, 21.4.1964· πβ. Έθνος, 12.6.1965, *Ελευθερία*, 13.6.1965.

αλλά αντίθετα συνέβαλε στις αποστρατείες ορισμένων παλαιών ΙΔΕΑτών και, ιδίως, στις μεταθέσεις νεότερων εκτός Αθηνών, όπως μαρτυρούν τα γεγονότα και ο αρμόδιος τότε υφυπουργός Μιχάλης Παπακωνσταντίνου.⁷² Πράγματι, αρκετοί αξιωματικοί μετατέθηκαν τότε σε φρουρές της Βορείου Ελλάδος, ανάμεσα τους οι Δ. Ιωαννίδης, Ι. Λαδάς, Μ. Μπαλόπουλος, Δ. Σταματελόπουλος, Αντ. Δέκκας, Ι. Αναστασόπουλος και Κ. Παπαδόπουλος, ενώ ο Κ. Καρύδας και ο Γ. Κωνσταντόπουλος στάλθηκαν στην Κύπρο, κ.ο.κ.⁷³

Στις 11 Ιουνίου 1964, η ομάδα των συνωμοτών έλαβε ένα ηχηρό κτύπημα, με την αποστράτευση του ηγετικού της στελέχους ταξίαρχου Πατίλη (Ελευθερία, 12.6.1964). Ο Πατίλης είχε μπει στο δημόσιο στόχαστρο αρκετά νωρίς και ήδη τον Νοέμβριο του 1962 ο βουλευτής της ΕΚ Ιωάννης Ζίγδης είχε ζητήσει -χωρίς αποτέλεσμα- να κατατεθεί στη Βουλή ο ατομικός του φάκελος, με τις μεταβολές των φύλλων ποιότητας που είχαν γίνει με παρέμβαση του Καρδαμάκη (Μακεδονία, 22 και 25.11.1962). Το όνομά του περιλαμβανόταν επίσης στον πίνακα των ΙΔΕΑτών αξιωματικών που διαβιβάστηκε στην κυβέρνηση Παπανδρέου στις αρχές Ιουνίου 1964 (το γνωστό ως σχέδιο «Ελικών»)⁷⁴. Αμέσως μετά την αποστρατεία του, ο Πατίλης φέρεται παρακολουθούμενος από μέλη του ΑΣΠΙΔΑ, ως κινούμενος «υπόπτως επί σκοπώ ανατροπής της τότε νομίμου κυβερνήσεως Γ. Παπανδρέου»,⁷⁵ ενώ παράλληλα βρισκόταν σε επαφή και με τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο (κατά δήλωση του τελευταίου⁷⁶). Η αλλαγή του πολιτικού σκηνικού από τον Ιούλιο του 1965 ανέτρεψε το δυσμενές κλίμα, με συνέπεια τον Μάιο του 1966 να ακυρωθεί από το Συμβούλιο Επικρατείας το διάταγμα της αποστρατείας του (Ελευθερία, 13.5.1966), και να λάβει αναδρομικά τον βαθμό του υποστρατήγου· δεν προκύπτει ωστόσο ότι επανήλθε στην ενεργό υπηρεσία ως τις 21 Απριλίου 1967, οπότε ανέλαβε αρχικά το υπουργείο Βορείου Ελλάδος και στη συνέχεια την αντιπροεδρία της δικτατορικής κυβέρνησης.⁷⁷

Τρεις εβδομάδες μετά την αποστρατεία Πατίλη, ήρθε η σειρά του αντισυνταγματάρχη Γεώργιου Παπαδόπουλου. Έχοντας συμπληρώσει τεσεράμισι χρόνια στα κεντρικά γραφεία της ΚΥΠ, μετατέθηκε στις 4 Ιουλίου 1964 στην Ορεσιτιάδα, ως διοικητής μιας άσημης μονάδας πυροβολικού την οποία επρόκειτο να καταστήσει πασίγνωστη στο πανελλήνιο τους επόμενους μήνες.

Σύμφωνα με τις υπάρχουσες πληροφορίες, την ίδια εκείνη περίοδο του 1964 τοποθετείται η πρώτη επαφή μεταξύ του Στυλιανού Παττακού (που είχε μόλις τοποθετηθεί διοικητής τεθωρακισμένων του Β' Σώματος Στρατού στη Βέροια) με τον άρτι μετατεθέντα στην Θράκη Γ. Παπαδόπουλο. Επρόκειτο

72. Μ. Παπακωνσταντίνου, *ό.π.*, σ. 282-283.

73. Στο ίδιο, σ. 168-169, 211.

74. *Ελευθερία*, 4.3.1967· πβ. Δ. Παραλίκας, *ό.π.*, σ. 151.

75. Πόρισμα ΑΣΠΙΔΑ, *Ελευθερία*, 2.10.1966.

76. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Ιστορικά δοκίμια*, *ό.π.*, σ. 190.

77. Κατά την ανάληψη του υπουργείου Βορείου Ελλάδος, μετά το πραξικόπημα, αναφέρεται ως υποστράτηγος ε.α.· βλ. *Μακεδονία*, 7.5.1967.

σε αυτή τη φάση για διερευνητικές συζητήσεις μεταξύ αξιωματικών «ανησυχούντων περί του μέλλοντος της πατρίδος», που πραγματοποιούνταν μεταξύ Διδυμοτείχου και Νέας Σάντας, χωρίς να έχουν λάβει ακόμη συγκεκριμένη μορφή συνεργασίας.⁷⁸

Στο μεταξύ όμως, παλαιότερες «αμαρτίες» έρχονταν στο φως, καθώς στα συρτάρια του Γενικού Επιτελείου ανακαλύπτονταν τα ντοκουμέντα ενός σχεδίου που, όπως συμβαίνει συχνά στη νεότερη Ελλάδα, έφερε το όνομα ενός ενδόξου αρχαίου προγόνου.

Επιχειρησιακό σχέδιο «Περικλής»

Στις 19 Φεβρουαρίου 1965 ο αρχηγός της ΕΡΕ, μιλώντας στην πλατεία Κλαυθμώνος, έθετε επισήμως και δημοσίως ως στόχο «να απομακρυνθεί από την εξουσία ο κ. Παπανδρέου» και να επιδιωχθεί η αντικατάστασή του «από κυβέρνηση προερχομένη εκ της παρούσης Βουλής», δίνοντας έτσι, κατά τις εκτιμήσεις πολλών, το εναρκτήριο λάκτισμα της επιχειρήσης «αποστασίας» του προσεχούς Ιουλίου.⁷⁹ Αντεπιτιθέμενος, ο Γεώργιος Παπανδρέου, κατέθεσε στις 23 Φεβρουαρίου στη Βουλή «το σώμα του εγκλήματος», το επίσημο κείμενο του σχεδίου που είχε καταρτίσει η ΚΥΠ υπό τον τίτλο «Περικλής» για την επέμβαση στις εκλογές του 1961, «υπογεγραμμένον από την ανωτάτην στρατιωτικήν ηγεσίαν της χώρας» και «εγκεριμένον από τον πρόεδρον της κυβερνήσεως» (Κ. Καραμανλή). Τις επόμενες ημέρες οι εφημερίδες δημοσίευαν την έκθεση του αντιστρατήγου Χαράλαμπου Λουκάκη (που είχε επιστατήσει στη σχετική έρευνα) καθώς και τα αποκαλυφθέντα σχετικά έγγραφα, από τα οποία προέκυπτε, μεταξύ όλων των άλλων, η συμμετοχή του αντισυνταγματάρχη Παπαδόπουλου στις αλληπάλληλες προεκλογικές συνεδριάσεις της Επιτροπής Πληροφοριών και Διαφωτίσεως (11-12 Αυγούστου και 8 Σεπτεμβρίου 1961).⁸⁰

Τις επόμενες ημέρες επακολούθησε σάλος μέσα και έξω από τη Βουλή. Ο Κανελλόπουλος κατήγγειλε ότι η δημοσίευση του «Περικλή» συνιστούσε αποκάλυψη απορρήτων σχεδίων κατά του κομμουνισμού, «επί βλάβη των συμφερόντων της χώρας», ο άλλοτε αρχηγός του ΓΕΕΘΑ Αθ. Φροντιστής (και ήδη βουλευτής της ΕΡΕ) υποστήριξε ότι το σχέδιο ουδέποτε εφαρμόστηκε, η εισαγγελία Αθηνών διέταξε αυτεπάγγελτη προκαταρκτική εξέταση, ενώ ο Κωνσταντίνος απαίτησε από τον πρωθυπουργό την αποστρατεία του Λουκάκη, διότι υπέπεσε στο βαρύτατο παράπτωμα διεξαγωγής «ερεύνης κατά ανωτέρων

78. Βλ. συνέντευξη Στ. Παττακού, Σ. Γρηγοριάδης, *ό.π.*, σ. 29· πβ. σχετική μαρτυρία του Παναγιώτη Ζαχαρόπουλου σε συνέντευξή του στον Στ. Κούλογλου, *ό.π.*

79. *Ελευθερία*, 20-21.2.1965.

80. Βλ. ενδεικτικά *Ελευθερία* και *Μακεδονία*, 24.2, 26.2 και 3.3.1965· για τις συνθήκες αποκάλυψης του σχεδίου, βλ. Μ. Παπακωνσταντίνου, *ό.π.*, σ. 259-269.

του». ⁸¹ Μέσα σ' αυτόν τον ορυμαγδό, ουδείς είχε τον χρόνο ή τη διάθεση να ασχοληθεί με τον άσημο –ακόμη– αντισυνταγματάρχη της Ορεσιτιάδας.

Επί τρεις μήνες η τύχη του σχεδίου «Περικλής» παρέμενε μετέωρη ως δαμόκλειος σπάθη επί του στρατιωτικο-πολιτικού κατεστημένου ώπου, τον Μάιο του 1965, παραμερίστηκε από μια άλλη αρχαιοπρεπή λέξη στα πρωτοσέλιδα του τύπου. Οι αποκαλύψεις περί του ΑΣΠΙΔΑ, μιας οργάνωσης χαμηλόβαθμων αξιωματικών (οι πραγματικές διαστάσεις της οποίας δεν θα μας απασχολήσουν επί του παρόντος) και η πιθανολογούμενη σχέση της με τον γιο του πρωθυπουργού Ανδρέα Παπανδρέου, αναδιτάξε τους όρους του παιγνίου και προκάλεσε νέα θύελλα αντεγκλήσεων. Επιχειρώντας μια νέα αντεπίθεση, ο Γ. Παπανδρέου αποφάσισε την ταυτόχρονη παραπομπή των υποθέσεων ΑΣΠΙΔΑ και «Περικλής» στη στρατιωτική δικαιοσύνη. Σε εφαρμογή αυτής της απόφασης, ασκήθηκε ποινική δίωξη «επί παραβάσει καθήκοντος, εκδόσει αθεμίτων διαταγών», και ηθική αυτουργία σε πράξεις που απέβλεπαν στη νόθευση «του εκλογικού φρονήματος του λαού», κατά τεσσάρων στρατηγών (Φροντιστή, Καρδαμάκη, Νάτσινα και Μπάλλα), ενός ταξιάρχου (Γ. Βάλλη) και ενός αντισυνταγματάρχη (Γ. Παπαδόπουλος). Η δίωξη ασκήθηκε στις 9 Ιουνίου 1965. ⁸² Δύο ημέρες αργότερα ξεσπούσε το «σαμποτάζ του Έβρου».

Το «σαμποτάζ του Έβρου»

Την άνοιξη του 1965 είχαν σημειωθεί αλληπάλληλες βλάβες (οφειλόμενες κυρίως σε κακή συντήρηση) σε αυτοκίνητα της 117 Μοίρας Πεδινού Πυροβολικού, στην Ορεσιτιάδα, με αποτέλεσμα οι προϊστάμενες διοικήσεις να διατάξουν τη διεξαγωγή έρευνας, επιπλήττοντας ταυτόχρονα τον διοικητή της μονάδας αντισυνταγματάρχη Παπαδόπουλο. Απολογούμενος ο τελευταίος, ανέφερε διάφορες δικαιολογίες, υπαινισσόμενος και ενδεχομένη ύπαρξη «δολιοφθοράς». ⁸³

Προκειμένου να στηρίξει τον ισχυρισμό του (και παρά το γεγονός ότι οι τεχνικοί συμπέραναν ότι οι βλάβες δεν ήταν ύποπτες), ο Παπαδόπουλος ανέθεσε σε έναν στρατιώτη να προσεγγίσει διάφορους συναδέλφους του, παριστάνοντας τον αγανακτισμένο από τα καψόνια φαντάρο και προτείνοντας δολιοφθορές, ως αντίδραση κατά της αυστηρής διοίκησης. Με τα πολλά, έπεισε τον στρατιώτη Κωνσταντίνο Ματάτη, το βράδυ της 5ης Ιουνίου 1965, την ώρα που είχαν σκοπιά, να του δείξει πώς μπορεί να βραχυκυκλωθεί το σύστημα πέδησης ενός

81. *Ελευθερία* 25-28.2.1965· Μ. Παπακωνσταντίνου, *ό.π.*, σ. 275-278.

82. Βούλευμα υπ' αριθμ. 38/66 του Δικαστικού Συμβουλίου του Αναθεωρητικού Δικαστηρίου, *Ελευθερία*, 21.5.1966.

83. Βλ. αλληλογραφία μεταξύ 116 Μ.Π.Π. και XII Μεραρχίας, Λεωνίδα Καλλιβρετάκης, «Το «σαμποτάζ» του Έβρου» χωρίς ζάχαρη», *Αρχιστάξιμο* 12/2010, σ. 132· πβ. *Το Βήμα*, 25.6.1965, *Μακεδονία*, 2.12.1965.

αυτοκινήτου και τη στιγμή εκείνη οι ειδοποιημένοι αξιωματικοί που παραφύλαγαν, τον αιφνιδίασαν και τον συνέλαβαν. ⁸⁴ Την επομένη συνελήφθησαν και ορισμένοι άλλοι στρατιώτες που τα αυτοκίνητά τους είχαν παρουσιάσει μικροβλάβες, μεταξύ των οποίων και ο Δημήτρης Μπέκιος, ο οποίος φαίνεται ότι είχε καταστρέψει έναν αυτόματο διακόπτη, στην απλοϊκή προσπάθειά του να δείξει στον λοχαγό του «πώς χαλάνε».

Επακολούθησε «εντατική» ανάκριση (με γρονθοκοπήματα, κλωτσιές, στέρηση νερού, κρέμασμα από δοκάρι της οροφής, βούλιαγμα στο φρεάτιο του βόθρου κ.τ.λ.), στην οποία συμμετείχε δίνοντας εντολές και ο ίδιος ο Παπαδόπουλος. Πρώτος έσπασε ο Μπέκιος, υπογράφοντας ό,τι του έβαλαν μπροστά του και ακολούθησε ο Ματάτης. Συνοψίζει αργότερα ο ίδιος ο Μπέκιος: «Υπέγραψα, γιατί κατάλαβα ότι αυτοί ήταν διατεθειμένοι να σκηνοθετήσουν ακόμα και την αυτοκτονία μου. Μόλις είδα τον Ματάτη πρησμένο και γεμάτο αίματα, του είπα: “Κώστα υπόγραψε και συ, να τελειώσουν τα βάσανά μας”. [...] Πάνω σε αυτές τις μικροζημιές στήριξαν την κατηγορία ότι μας είχαν βάλει οι κομμουνιστές να κάψουμε και να προκαλέσουμε ζημιές στα αυτοκίνητα. Πετύχαινε έτσι ο Παπαδόπουλος με ένα σμπάρο δύο τρυγόνια: πρώτο να συγκαλύψει τις βλάβες στα αυτοκίνητα και να τις φορτώσει στις πλάτες μας. Και δεύτερον να ξεσηκώσει την Ελλάδα με τον κομμουνιστικό κίνδυνο». ⁸⁵

Στις 10 Ιουνίου, ο Παπαδόπουλος προώθησε ιεραρχικά το πόρισμα της προανάκρισης, στο οποίο ισχυριζόταν ότι ανακάλυψε «ωργανωμένη κομμουνιστική δολιοφθορά» και «κατασκοπεία» με «ευρύτατον δίκτυον συνενόχων», στρατιωτών και πολιτών, των οποίων πρότεινε τη σύλληψη, υπογραμμίζοντας ότι «δεν ευρισκόμεθα προ μηχανισμού της Ε.Δ.Α., αλλά του παρανόμου μηχανισμού του Κ.Κ.Ε.». ⁸⁶ Την επομένη, και ενώ το πόρισμα δεν είχε ακόμη καταλήξει στο ΓΕΣ, τρεις εφημερίδες της «σκληρής» δεξιάς (*Ακρόπολις*, *Εθνικός Κήρυξ* και *Ελληνικός Βορράς*) δημοσίευαν με πηχυαίους τίτλους ότι «εγένοντο σαμποτάζ υπό κομμουνιστών στρατιωτών εις μονάδας» εκφράζοντας φόβους ότι σε πολλές μονάδες «υπάρχουν δρώντες κομμουνιστικοί πυρήνες».

Το ίδιο βράδυ, το υπουργείο Εθνικής Αμύνης ανακοίνωσε ότι «ανεφέρθη σήμερα εις το ΓΕΣ ότι εις Μονάδα Πυροβολικού εσημειώθη πράξις δυνάμενη να θεωρηθή ως δολιοφθορά επί αυτοκινήτου». Ταυτόχρονα, ο αντιστράτηγος Τσολάκας, διοικητής του Γ' Σώματος Στρατού, διέταξε την έναρξη τακτικής ανάκρισης, παραγγέλλοντας και τη σύλληψη των ατόμων που αναφέρονταν

84. Λεωνίδα Καλλιβρετάκης, *ό.π.*, σ. 134· πβ. κατάθεση Ελευθέρου Ψήνα στο Στρατοδικείο Θεσσαλονίκης, *Μακεδονία*, 1.12.1965· συνέντευξη Γιάννη Στεφανίδη στον Στ. Κούλογλου (μετάδοση 26.4.2007), *ό.π.*

85. Βλ. συνέντευξη Δημήτρη Μπέκιου στους Βασίλη Καββαθά και Φώτη Ελευθερίου το 1974, Λεωνίδα Καλλιβρετάκης, *ό.π.*, σ. 135· πβ. Φώντας Λάδης, «Το «σαμποτάζ του Έβρου»», *Ταχυδρόμος*, 18.7.1985.

86. Λεωνίδα Καλλιβρετάκης, *ό.π.*, σ. 135-136· πβ. «Η απίστευτος αναφορά», *Το Βήμα*, 25.6.1965.

στο πόρισμα Παπαδόπουλου. Ο υφυπουργός Εθνικής Αμύνης Μ. Παπακωνσταντίνου (ο υπουργός Π. Γαρουφαλιάς απουσίαζε στη Ρώμη), συνοδευόμενος από τον αρχηγό του ΓΕΣ αντιστράτηγο Γεννηματά, επισκεφθήκαν επειγόντως τον πρωθυπουργό στην οικία του λίγο μετά τα μεσάνυχτα και τον ενημέρωσαν σχετικά, δίνοντας στη συνέχεια εντολές στην Αστυνομία και τη Χωροφυλακή να εκτελέσουν την παραγγελία του Τσολάκα.⁸⁷ Την ίδια νύκτα και το επόμενο 48ωρο συλλαμβάνονταν στην περιοχή των Αθηνών, της Θεσσαλονίκης και της Ορεστιάδας, 12 άτομα, 3 στρατιώτες και 9 ιδιώτες, κατηγορούμενοι οι μιν ως συνεργοί των «σαμποτέρ», οι δε ως καθοδηγητές τους.⁸⁸

Ο πρωθυπουργός Γ. Παπανδρέου (στριμωγμένος λόγω και της υπόθεσης ΑΣΠΙΑ), θέλοντας να δείξει ότι αντιμετωπίζει δυναμικά το ζήτημα, δήλωσε ότι έδωσε εντολή «να λειτουργήσει αυστηρώς ο νόμος προς πάσαν κατεύθυνση», (*Ελευθερία*, 13.6.1965), ενώ στις 14 Ιουνίου έφθασε στο σημείο να απευθύνει και σχετικό ραδιοφωνικό διάγγελμα (*Ελευθερία*, 15.6.1965). Από πλευράς του ο αρχηγός της ΕΡΕ Π. Κανελλόπουλος έδειξε να υιοθετεί το πόρισμα Παπαδόπουλου: «[Αι πληροφορίες] δυστυχώς επαληθεύουν όσα από πολλών μηνών καταγγέλλω [...]. Θα παρακολουθήσω την περαιτέρω εξέλιξη με την επιβαλλομένη εθνικήν προσοχήν». (*Ελληνικός Βορράς*, 13.6.1965).

Η ΕΔΑ κατήγγειλε αμέσως την υπόθεση ως «συνωμοσία που ενρίζεται εις πλήρην εξέλιξη και της οποίας μια νέα πτυχή είναι η καθαρά προβοκάτσια που οργανώνουν οι άνθρωποι του ΙΔΕΑ και που ωδήγησεν εις θορυβώδεις συλλήψεις. [...] Κυρία επιδίωξις της Χούντας είναι η δημιουργία κλίματος αντικομμουνιστικής υστερίας, η οποία θα προωθήση με την έμπνευσιν των Αμερικανών και της Αυλής την ευρύτεραν επίθεσιν εναντίον της δημοκρατικής ομαλότητος» (*Ελευθερία*, 13.6.1965).

Στο μεταξύ η τακτική ανάκριση αποδομούσε με ταχείς ρυθμούς το μύθο του «δικτύου δολιοφθορών». Ήδη ως τις 23 Ιουνίου είχαν αφεθεί ελεύθεροι όλοι οι συλληφθέντες, εκτός των δύο αρχικών «υπόπτων», κατηγορούμενων πλέον όχι για κατασκοπία ή δολιοφθορά, αλλά με το αδίκημα της «φθοράς ξένης παρουσίας εις βαθμόν πλημμελήματος (βλάβη με κατασβίδι εις μετασηματιστάς αυτοκινήτων)».⁸⁹

Η κατεδάφιση και η συνακόλουθη γελοιοποίηση της σκευωρίας υπήρξε ραγδαία, συνοδευόμενη από μια ευρύτατη αρνητική δημοσιότητα γύρω από τον ίδιο τον Παπαδόπουλο και το παρελθόν του. Ήδη στις 12 Ιουνίου, η εφημερίδα *Έθνος* συνόδευε τον κεντρικό της τίτλο για το «Σαμποτάζ –ή δήθεν σαμποτάζ», με τους υπότιτλους: «Ο διοικητής της μονάδος συνεργάτης του κ. Νάτσινα. Υπηρέτει εις Κ.Υ.Π. επί Ε.Ρ.Ε. και ήτο “στρατοκράτης”», ενώ στη συνέχεια επι-

87. Μ. Παπακωνσταντίνου, *ό.π.*, τ. 2, Αθήνα 1998, σ. 121-126.

88. Λεωνίδα Καλλιβεράκης, *ό.π.*, σ. 138-139· πβ. Έθνος, 12.6.1965, *Ελευθερία*, 13.6.1965, *Μακεδονία*, 15.6.1965.

89. *Μακεδονία*, 19 και 22.6.1965, Έθνος, 21.6.1965, *Ελευθερία*, 22-23.6.1965.

σήμαινε: «Ο ταγματάρχης Παπαδόπουλος εθεωρείτο υπό των συναδέλφων του ως εκκολλητόμενος Νάσερ, όχι δια τας πολιτικές πεποιθήσεις του, διότι ανήκει εις την άκραν Δεξιάν, αλλά διότι είχε στρατοκρατικές βλέψεις». Ακολούθησαν την επομένη η *Ελευθερία*, με τίτλο «Σαμποτάζ ή μηχανορραφία;», και η *Μακεδονία*: «Μέλος της επιτροπής του σχεδίου “Περικλής” και στέλεχος της Κ.Υ.Π. επί Καραμανλή ο ανακαλύψας την δολιοφθοράν». Ανάλογοι τίτλοι ακολούθησαν κατά πόδας τη σταδιακή εξέλιξη της ανάκρισης, με αποκορύφωμα το πρωτοσέλιδο του *Βήματος* (25.6.): «Ένας επικίνδυνος άνθρωπος εις μίαν νευραλγικήν θέσιν: Ο Αντ)χης Παπαδόπουλος χαλκεύει “συνωμοσίας”».

Επιστέγασμα υπήρξε ασφαλώς η προφητική ομιλία του Ηλία Ηλιού στη Βουλή, στις 23 Ιουνίου: «Ο αντισυνταγματάρχης Παπαδόπουλος, ο υπ’ αριθμ. 817760 πραξικοπηματίας του σχεδίου “Περικλής”, η δεξιά χείρ του Νάτσινα, σκηνοθετεί δολιοφθοράν εις τον Έβρον, [...] συντάσσει εν πόρισμα, το γνωστοποιεί εις τον τύπον της ΕΡΕ μίαν ημέραν προτού το κοινοποιήσει εις την Κυβέρνησιν, κινητοποιεί πίσω από την πλάτη της Κυβερνήσεως τον αστυνομικόν μηχανισμόν και συλλαμβάνει δεκάδα πολιτών, συλλαμβάνει 3-5 στρατιώτας και αποσπά από τους στρατιώτας ομολογίαν, ελεγχθείσαν εκ των υστέρων ως ψευδή. Και ερωτώ την Κυβέρνησιν: ποίος ασκεί την εξουσίαν εις αυτόν τον τόπον; Πώς περί οιοσδήποτε κ. Παπαδοπούλου υπάρχει το τεκμήριον της αληθείας και εις βάρος δεκάδων ελεύθερων πολιτών το τεκμήριον της ενοχής, ώστε να αρκή να συντάξη ένα χαρτί ο κ. Παπαδόπουλος, διά να συλληφθούν νύκτωρ από τα σπίτια των εις τα τέσσερα άκρα της Ελλάδος 10 πολίται, να τεθούν εις απομόνωσιν, να κινδυνεύσουν να υποστούν τα γνωστά και συνηθισμένα [...] βασανιστήρια, διά να ελεγχθή ύστερα ότι όλα αυτά ήταν πομφόλυξ; Και αν αύριον, ένα νέον πόρισμα κατονομάση όχι 10, αλλά 500, 1.000, 10.000 πολίτας, [...] είναι δυνατόν με αυτόν τον τρόπον να ξαναεγκαθιδρυθή το βασίλειον του φόβου εις αυτόν τον τόπον, επί τη βάσει οιασδήποτε αυθαιρέτου ενεργείας οιοσδήποτε κ. Παπαδοπούλου;»⁹⁰ (Τελικώς, την 21η Απριλίου 1967 συνελήφθησαν 8.270 πολίτες, μεταξύ των οποίων και ο Ηλιού).⁹¹

Μπορεί μεν τα περί εμπλοκής του Παπαδόπουλου στο σχέδιο «Περικλής» να είχαν δει το φως της δημοσιότητας ήδη προ τεσσάρων μηνών, λίγοι ωστόσο είχαν δώσει τότε προσοχή στο όνομα ενός άγνωστου αντισυνταγματάρχη που παρίστατο ως γραμματέας στις συσκέψεις, όταν υπήρχαν τόσα μεγαλύτερα «ψάρια» γύρω (Καρδαμάκης, Νάτσινας, Γωγούσης κ.τ.λ.). Τώρα όμως ο προβολέας έπεφτε επάνω σε εκείνον που, επιπλέον, για πρώτη φορά συνδεόταν δημοσίως με το προσωνύμιο «Νάσερ». Την ίδια στιγμή προστίθετο στο ενεργητικό του νέα στίγματα, ξεκινώντας από τη διοχέτευση στις δεξιές εφημερίδες των περι-

90. *Πρακτικά Βουλής των Ελλήνων*, συνεδρίαση 23.6.1965· πβ. αναδημοσίευση ήδη την εποχή εκείνη στο βιβλίο του Ηλία Ηλιού, *Η Κρίση Εξουσίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1966, σ. 171-172.

91. Βλ. βούλευμα 414/22.5.1975 του Συμβουλίου των εν Αθήναις Εφετών.

«δολιοφθορών»⁹² και φθάνοντας ως τα βασανιστήρια. Πράγματι, τα περί κακοποίησης των «υπόπτων» είχαν έρθει στο φως αρκετά νωρίς και στις 22 Ιουνίου οι περισσότερες εφημερίδες αναφέρονταν σχετικά. Η *Ελευθερία* επισήμαινε ότι «υπήρχον πληροφορίες και ήδη διαγράφονται ενδείξεις ότι οι ομολογίες [των στρατιωτών] απεσπάσθησαν διά της χρήσεως βίας», ενώ η *Μακεδονία* σημείωνε ότι «η ανάκρισις στρέφεται και εναντίον του αντισυνταγματάρχου κ. Γ. Παπαδοπούλου διά τον τρόπον καθ' ου διεξήγαγε την εις βάρος των δύο στρατιωτών ανάκρισιν». Το *Έθνος* προχωρούσε ένα βήμα παραπέρα, υπογραμμίζοντας ότι «ησκήθη ωμή βία» και ότι, κατά μια πληροφορία «πρόκειται σύντομα να αποστρατευθή ο διοικητής της μονάδος εις ην εσημειώθη το φερόμενον ως "σαμποτάζ"». Όλη αυτή η δημοσιότητα μπορεί να ειπωθεί από πολλές πλευρές. Μακροπρόθεσμα εδραίωνε πιθανότατα στα μάτια αρκετών αξιωματικών τη σκληροπυρηνική και δυναμική φήμη του Παπαδόπουλου, σε μια πιο άμεση οπτική όμως τον στοχοποιούσε, αφήνοντάς τον ευάλωτο στη διάθεση της τότε κυβέρνησης.

Το παρασκήνιο γύρω από τη στάση της κυβέρνησης απέναντι στον σκευωρό αξιωματικό δεν έχει επαρκώς φωτιστεί. Η πλέον διαδεδομένη άποψη προσωποποιεί το ζήτημα στον Γεώργιο Παπανδρέου, ο οποίος φέρεται ότι δίστασε να λάβει μέτρα, λόγω των σχέσεών του με την οικογένεια Παπαδόπουλου στην Αχαΐα. Η υπόθεση αυτή, παρότι έχει ευρέως υιοθετηθεί, βασίζεται σε εξαιρετικά αμφιλεγόμενα στοιχεία και αφήνει σοβαρά κενά.⁹³ Σε κάθε περίπτωση, και να ήθελε ο Παπανδρέου, δεν διέθετε τον πολιτικό χρόνο ούτε να λάβει περισσότερα μέτρα, ούτε να θέσει την υπόθεση στο αρχείο, καθώς η ευρύτερη κρίση εξουσίας εξελισσόταν με ραγδαίους ρυθμούς και, τρεις εβδομάδες αργότερα, η κυβέρνησή του είχε εξαναγκαστεί σε παραίτηση. Η λύση επρόκειτο πλέον να δοθεί σε ένα άλλο πλαίσιο και με διαφορετικούς συσχετισμούς.

Ο διδακτικός επίλογος του Έβρου

Μετά από αλλεπάλληλες αποτυχημένες προσπάθειες, το τρίτο κυβερνητικό σχήμα των «αποστατών», υπό τον Στ. Στεφανόπουλο, κατάφερε να εξασφαλίσει 152 ψήφους στη Βουλή στις 25 Σεπτεμβρίου 1965. Μία από τις πρώτες ενέργειες της νέας κυβέρνησης, στις 8 Οκτωβρίου, ήταν η αποστράτευση του αρχηγού του ΓΕΣ αντιστράτηγου Γεννηματά, και η αντικατάστασή του την επομένη από τον αντιστράτηγο Γρηγόριο Σπαντιδάκη. Η ταυτόχρονη αποστρατεία του αντιστράτηγου Λουκάκη (συντάκτη του πορίσματος για το σχέδιο «Περικλής»), έδινε ήδη μια πρώτη γεύση της επελεύσεως αλλαγής (*Ελευθερία*, 10.10.1965).

92. *Έθνος*, 15, 17 και 21.6.1965, *Μακεδονία*, 16.6 και 6.7.1965

93. Κύρια πηγή αυτής της διάδοσης είναι ο Πέτρος Γαρουφαλιάς· για μια διεξοδική παράθεση και σχολιασμό των σχετικών στοιχείων βλ. Α. Καλλιβερέτακας, «Το "σαμποτάζ"...» ό.π., σ. 145-154.

Το στίγμα της νέας ηγεσίας φάνηκε σύντομα και στην διεξαγόμενη έρευνα εις βάρος του Παπαδόπουλου, για τις βιαιοπραγίες κατά των κρατουμένων, ορισμένοι από τους οποίους είχαν κινηθεί και δικαστικά (μετά από σύσταση του στρατηγού Τσολάκα, σύμφωνα με μια πληροφορία).⁹⁴ Τελικώς, η στρατιωτική δικαιοσύνη εξέδωσε απαλλακτικό βούλευμα στις 11 Νοεμβρίου (συνεπώς ελέγχεται ως ανακριβής η πληροφορία ότι είχε εκδοθεί ήδη επί πρωθυπουργίας Παπανδρέου).⁹⁵

Το αμέσως επόμενο δείγμα γραφής δόθηκε κατά τη δίκη των δύο στρατιωτών για το «σαμποτάζ του Έβρου», η οποία διεξήχθη στο Στρατοδικείο Θεσσαλονίκης (30.11-2.12.1965).⁹⁶ Οι αξιωματικοί της 117 Μ.Π.Π. παρέλασαν ο ένας μετά τον άλλο, ως μάρτυρες κατηγορίας (όχι όμως ο ίδιος ο Παπαδόπουλος) ενώ στρατιωτικοί τεχνικοί που προηγουμένως είχαν αποφανθεί ότι «αι βλάβαι ήσαν φυσιολογικάί», τώρα τις εύρισκαν «80-90%» ύποπτες.⁹⁷ Επιστέγασμα υπήρξε η κατάθεση του ταξίαρχου Βαρδουλάκη ο οποίος, ερωτηθείς εάν του δημιουργήθηκε «προς στιγμήν η εντύπωσις» ότι η προανάκριση «υπερέβαλε», απάντησε: «Όχι, διότι εγνώριζα τους αξιωματικούς οι οποίοι είναι αξιωματικοί ήθους και αδιάβλητοι, ο δε τότε διοικητής Παπαδόπουλος είναι υπέροχος αξιωματικός και υπέροχος οικογενειάρχης». ⁹⁸ Η κατάθεση αυτή είναι ενδεικτική διότι ο Βαρδουλάκης, όχι μόνο δεν ανήκε στην ομάδα Παπαδόπουλου, αλλά κατά τις παραμονές του πραξικοπήματος επιχείρησε να προειδοποιήσει την τότε ηγεσία για τις κινήσεις των συνωμοτών, από τους οποίους στη συνέχεια υπέστη διώξεις. Μετά δέκα έτη δε, και πάλι ως μάρτυρας κατηγορίας, αλλά τότε πλέον στη δίκη των πρωταιτών της δικτατορίας, επεσήμαινε ότι η τελική φάση της προετοιμασίας του Απριλιανού πραξικοπήματος «άρχισε περίπου το 1965»,⁹⁹ όταν δηλαδή εκείνος τους έδινε τα εύσημα (με κάποια δόση ειρωνείας πρέπει να παραδεχθεί κανείς, ως προς το σκέλος του «οικογενειάρχης», δεδομένου ότι η προσωπική ζωή του μελλοντικού δικτάτορα αποτελούσε κοινό μυστικό μεταξύ των αξιωματικών).

Τελικώς, ο Μπέκιος καταδικάστηκε σε ποινή 4ετούς φυλάκισης, για φθορές (σε συνδυασμό με τον νόμο 4000 περί τεντιμποϊσμού), και ο Ματάτης σε ποινή 15ετούς κάθειρξης, για φθορές και για εγκατάλειψη θέσης σκοπού.¹⁰⁰ Το

94. Βλ. συνέντευξη Δημήτρη Μπέκιου στους Βασίλη Καβαθά και Φώτη Ελευθερίου, ό.π.· πβ. Φώντας Λάδης, «Το "σαμποτάζ του Έβρου"», ό.π.

95. *Ελευθερία* και *Αυγή*, 12.11.1965, *Μακεδονία*, 28.11.1965.

96. Βλ. λεπτομερή πρακτικά της δίκης, *Μακεδονία*, 1-3.12.1965.

97. Βλ. καταθέσεις συνταγματάρχη Αρβανιτίδη, ανθυπολοχαγού Ράμλιαλη και, ιδίως, λοχαγού Κουτσογιαννόπουλου, *Μακεδονία*, 1-2.12.1965.

98. Κατάθεση ταξίαρχου Α. Βαρδουλάκη, *Μακεδονία*, 2.12.1965.

99. Κατάθεση υποστρατήγου Α. Βαρδουλάκη, στο Πενταμελές Εφετείο Αθηνών, ό.π., σ. 404.

100. Για μια εμπειριστατωμένη παρουσίαση της όλης υπόθεσης, βλ. επίσης το ντοκιμαντέρ του Βαγγέλη Δημητρίου, *Το σαμποτάζ του Έβρου: Από τη χάχαρη του 1965 στη δικτατορία του 1967* (με ρεπορτάζ, σπάνια ντοκουμέντα και συνεντεύξεις των πρωταγωνιστών), παρα-

απαλλακτικό βούλευμα για τις κακοποιήσεις, η στάση των μαρτύρων, το όλο κλίμα διεξαγωγής της δίκης και η απόφαση των στρατοδικών, επιβεβαιώνει το γεγονός ότι ο Στρατός είχε θέσει και πάλι υπό τις φτερούγες του τον αντισυνταγματάρχη Παπαδόπουλο. Είναι προφανές ότι στα μάτια των περισσότερων στελεχών (ανεξαρτήτως επιμέρους πεποιθήσεων) η όλη υπόθεση, όπως και οι αποκαλύψεις περί του σχεδίου «Περικλής», είχαν εκληφθεί ως προσβολές κατά του σώματος των αξιωματικών συνολικά και οδήγησαν στη συσπείρωση των γραμμών τους, υπό την προστασία της νέας ηγεσίας. Το δράμα έμπαινε στην τελευταία του πράξη.

Η ομάδα Παπαδόπουλου στην τελική ευθεία προς την εξουσία (1966-1967)

— Δεωνίδας Καλλιβρετάκης

*Εκείνους οι οποίοι το έκαναν το πραξικόπημα,
βεβαίως δεν τους είχαμε επισημάνει
Παναγής Παπαληγούρας (Το Βήμα, 3.3.1977)*

Μια από τις πρώτες ενέργειες της κυβέρνησης Στεφανόπουλου, στις 9 Οκτωβρίου 1965, ήταν η τοποθέτηση του αντιστράτηγου Σπαντιδάκη στην αρχηγία του ΓΕΣ, θέση την οποία διατήρησε μέχρι τις 21 Απριλίου 1967. Σχολιάζοντας την τοποθέτησή του, η ηγεσία της Ενώσεως Κέντρου είχε παρατηρήσει ότι «ουδείς δύναται να υποστηρίξει ότι ο νέος αρχηγός του ΓΕΣ αποτελεί βελτίωσιν έναντι του προκατόχου του» (Ελευθερία, 10.10.1965).

Το σχόλιο έγινε μετά λόγου γνώσεως, διότι ο Γρηγόριος Σπαντιδάκης δεν ήταν άγνωστος. Το υπόμνημα των κεντρικών αξιωματικών που διαβιβάστηκε στον Γ. Παπανδρέου το 1964 (σχέδιο «Ελικών») τον χαρακτήριζε «αμετανόητον ΙΔΕΑτην, φανατικώτατον υποστηρικτήν της ΕΡΕ, σκανδαλωδώς ευνοηθέντα υπό της προκατόχου καταστάσεως, μη αποφοιτήσαντα της Ανωτέρας Σχολής Πολέμου, απόλεμον, δειλιάσαντα», κ.τ.λ. (Ελευθερία, 4.3.1967). Εν τούτοις είχε προβιβαστεί σε αντιστράτηγο επί κυβερνήσεως Γ. Παπανδρέου, στις 21 Απριλίου 1964. Όταν συνήλθε το Ανώτατο Συμβούλιο Εθνικής Αμύνης (στο εξής ΑΣΕΑ), σύμφωνα με τον τότε υφυπουργό Εθνικής Αμύνης Μιχάλη Παπακωνσταντίνου, «ήταν ομόθυμος η γνώμη ότι [ο Σπαντιδάκης] αποστρατεύεται. Επενέβησαν και την τελευταία στιγμή κρατήθηκε. Έγινε ένα τηλεφώνημα εν πλήρει συνεδριάσει του ΑΣΕΑ, από πού δεν είμαι εις θέσιν να γνωρίζω, [...] και δεν απεστρατεύθη.

Έμεινε, για να μας οδηγήσει στο πραξικόπημα».¹ Αν και ποτέ ο πρωθυπουργός δεν του το δήλωσε ρητά, ο Παπακωνσταντίνου είναι βέβαιος ότι το τηλεφώνημα προήλθε από τα Ανάκτορα.² Ανάλογες είναι και οι μαρτυρίες για την ανάδειξή του στην αρχηγία του ΓΕΣ ενάμιση χρόνο αργότερα, επί κυβερνήσεως «αποστατών». Ο Στ. Στεφανόπουλος τον χαρακτηρίζει «ευτελή και ανίκανον» και επιρρίπτει την επιλογή αλλά και τη διατήρησή του στη συνέχεια στην επιμονή του τότε βασιλιά Κωνσταντίνου.³

Η παρέμβαση αυτή δεν ήταν ασυνήθης, αλλά έχει και μια ειδικότερη σημασία. Στα μέσα της δεκαετίας του 1960, όταν ο Σπαντιδάκης έγινε αντιστράτηγος και στη συνέχεια Α/ΓΕΣ, οι περισσότεροι αρχαιότεροι ή ομόβαθμοί του παλαιοί αστέρες του ΙΔΕΑ και κινηματίες του 1951, που διέθεταν, λόγω του «αγωνιστικού» τους παρελθόντος, αυτοτελή κατά κάποιον τρόπο δύναμη και κύρος μεταξύ των ομοφρόνων τους, είχαν ήδη αποστρατευθεί. Η τελευταία μεγάλη «εμφύλια» σύγκρουση για την αναρρίχηση στην ηγεσία είχε διεξαχθεί μεταξύ των παλαιμάχων ΙΔΕΑτών αντιστρατήγων Δημόπουλου, Καραβίτη και Καζακόπουλου και κατέληξε σε αδιέξοδο (είναι χαρακτηριστική η προτροπή του ΙΔΕΑτη ταξίαρχου Μπούρου: «Δεν ξέρω ποιος από τους τρεις πρέπει να είναι ο Α/ΓΕΣ, ας ρίξουν κλήρο»⁴). Και οι τρεις μονομάχοι εξαναγκάστηκαν σε παραίτηση τον Απρίλιο του 1964, όταν ο νεότερός τους Γεννηματάς έγινε αρχηγός και ο Σπαντιδάκης προήχθη σε αντιστράτηγο. Έκτοτε η ανέλιξη των ανωτάτων αξιωματικών βασιζόταν πλέον ακόμη περισσότερο, σχεδόν αποκλειστικά, στην εύνοια των Ανακτόρων και των κύκλων που τα επηρέαζαν, ιδίως από τη στιγμή που εξέλιπε ο –όποιος– αντίλογος υπήρχε επί Ενώσεως Κέντρου.⁵

Η κύρια κατηγορία που βαρύνει τον Σπαντιδάκη συνίσταται στο ότι μεθόδευσε την επανάκαμψη σχεδόν όλων των μελών της ομάδας Παπαδόπουλου στην Αθήνα. Ήδη το καλοκαίρι του 1967, κατά τη διάρκεια μιας συνάντησης του τότε βασιλιά Κωνσταντίνου με τον απόστρατο πλέον Γεννηματά, ο άλλοτε αρχηγός του ΓΕΣ φέρεται να υπενθύμισε στον συνομιλητή του ότι ενώ εκείνος «είχε απομακρύνει τον Γεώργιο Παπαδόπουλο και τους άλλους συνωμοτούντες αξιωματικούς σε μακρινές μονάδες», ο διάδοχός του «τους επέτρεψε να επανέλθουν σε θέσεις στην Αθήνα».⁶

1. Κατάθεση Μ. Παπακωνσταντίνου στο Πενταμελές Εφετείο Αθηνών, 6.8.1975, Π. Ροδάκης (εκδ.), *Δίκη πρωταίων 21ης Απριλίου 1967-Πλήρη πρακτικά*, Αθήνα 1975, σ. 559-560.

2. Μ. Παπακωνσταντίνου, *Η παραγμένη εξαετία*, τ. 1, Αθήνα, Προσκήνιο, 1997, σ. 165.

3. Επιστολή Στ. Στεφανόπουλου προς Δ. Παραλίκα, 29.12.1972 (Δ. Παραλίκας, *Συνωμοσίες: ΙΔΕΑ και ΑΣΠΙΔΑ, 1944-1974*, 2η έκδοση, Αθήνα 1982, σ. 534-535)· πρβλ. Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Κώστας Μητσοτάκης-Πολιτική βιογραφία*, τ.2, Αθήνα, Παπαζήσης, χ.χ., σ. 226-227 και Σπ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1978, τ. 5, σ. 308.

4. Γιώργος Δαμιανάκος, *Ο ΙΔΕΑ έδωσε τη Χούντα*, Αθήνα 1995, σ. 102, 121, 132.

5. Η δήλωση φέρεται να έγινε στον αντιστράτηγο Γεννηματά την ημέρα της αποστρατείας του· Δ. Παραλίκας, *ό.π.*, σ. 168.

6. Telegram from the Embassy in Greece to the Department of State, Athens, August 7,

Η θέση αυτή επιβεβαιώνεται από ποικίλες πηγές. Σύμφωνα με τον τότε αρχηγό ΓΕΕΘΑ αντιστράτηγο Κ. Τσολάκα, ο Σπαντιδάκης «ευρίσκετο εις μίαν σχέσηιν πολύ στενήν και εγκάρδιον» με τους βασικούς πρωτεργάτες του πραξικοπήματος, οι οποίοι, «υπό την σκέπην του, κατορθώνουν και τοποθετούν στην περιοχή της Αττικής αξιωματικούς τους οποίους είχαν μυήσει εις το πραξικόπημα».⁷ «Ήρχισε να αποστρατεύει αξιωματικούς έναν και έναν από αυτούς που είχαν μίαν δημοκρατικήν επίφασιν», αναφέρει και ο αντισυνταγματάρχης Δ. Χονδροκούκης, ενώ απεναντίας, τον Παπαδόπουλο και την ομάδα του, «άνοιξε τις φτερούγες του και τους επροστάτευσε [...] τους έφερε όλους εις το κέντρον και τους έδωσε επιτελικά κλειδιά και τα κλειδιά των μονάδων του λεκανοπεδίου Αττικής».⁸ Όταν κυκλοφόρησε η πληροφορία για την επικείμενη μετάθεση του Γ. Παπαδόπουλου στο Γενικό Επιτελείο, ο αντιστράτηγος Χρ. Παπαδάτος (τότε διοικητής της ΑΣΔΕΝ) επιχείρησε, όπως υποστήριξε αργότερα, να μεταπεισεί τον αρχηγό του ΓΕΣ, διότι δεν θεωρούσε ορθό «να έλθει εις το επιτελείο αυτός, ο οποίος είχε ακουσθεί δι τα σαμποτάζ», για να λάβει την ξηρά απάντηση του Σπαντιδάκη «ξέρω εγώ τι κάνω».⁹

Συνοψίζοντας τα γεγονότα, ο Μ. Παπακωνσταντίνου παρατηρεί ότι ο Σπαντιδάκης «συνήνεσε –εάν δεν υπεκίνησε– τις μεταθέσεις αυτών των κυρίων από τις διάφορες φρουρές των επαρχιών προς την Αθήνα». Επικράτησε η αντίληψη «ότι “τα παιδιά τα καλά τα δικά μας, οι βασιλικοί, οι σούπερ-εθνικόφρονες” που είναι μακριά, θα πρέπει να τα επαναφέρουμε στο Δεκανοπέδιο, [το οποίο] έχουμε παραδώσει σε ανθρώπους που δεν τους ξέρουμε, που δεν τους έχουμε καμμία εμπιστοσύνη. Και άρχισε η αντίστροφος κίνησις. Έτσι, σιγά-σιγά, του τότε υπουργού Εθνικής Αμύνης μη γνωρίζοντος προφανώς τι κάνει, των Ανακτόρων ενδεχομένως θεωρούντων ότι “τα παιδιά μας έρχονται πίσω”, της στρατιωτικής ηγεσίας νομιζούσης ή και εσοκεμμένως πραττούσης, οι άνθρωποι αυτοί άρχισαν να έρχονται πίσω».¹⁰

Οι μετακινήσεις αυτές δεν διέφυγαν εξάλλου της προσοχής και των Αμερικανών, όπως επιβεβαιώνει και μια σχετική έκθεση της CIA, το Μάρτιο του 1966: «Οι αξιωματικοί μέλη της “δεξιάς στρατιωτικής συνωμοτικής ομάδας”, που δρα από τα τέλη του 1963 [και οι οποίοι] μετά την εκλογή Παπανδρέου, είχαν διασπαρεί με μεταθέσεις στην Κύπρο και τη Β. Ελλάδα [...] επιστρέφουν τώρα βαθμιαία σε διοικητικές θέσεις-κλειδιά στην περιοχή των Αθηνών» Ο Σπαντιδάκης, σύμφωνα με την ίδια πηγή, στηρίξε πολλές από αυτές τις μεταθέσεις και ήταν «γενικά ενήμερος» για τη δράση της συνωμοτικής ομάδας,

1967, James E. Miller (ed.), *Foreign Relations, 1964-1968, Volume XVI, Cyprus; Greece; Turkey*, Ουάσιγκτον 2000, doc. 298.

7. Κατάθεση αντιστρατήγου Κ. Τσολάκα στο Πενταμελές Εφετείο Αθηνών, *ό.π.*, σ. 530.

8. Κατάθεση αντισυνταγματάρχου Δ. Χονδροκούκη, *ό.π.*, σ. 867· πρβλ. κατάθεση αντιστρατήγου Γ. Κουμανάκου, *ό.π.*, σ. 632.

9. Κατάθεση αντιστρατήγου Χρ. Παπαδάτου, *ό.π.*, σ. 210-211.

10. Κατάθεση Μ. Παπακωνσταντίνου, *ό.π.*, σ. 556-559.

πιστεύοντας όμως ότι ήταν «περισσότερο κοντά στη δική του άποψη» ως προς το είδος της πιθανολογούμενης στρατιωτικής επέμβασης, ότι δηλαδή «ο βασιλιάς θα διοικούσε με την επιβολή στρατιωτικού νόμου». ¹¹

Ας δούμε τώρα τα πραγματικά περιστατικά. Από τη στιγμή που ανέλαβε αρχηγός του ΓΕΣ ο Σπαντιδάκης, τον Οκτώβριο του 1965, και στο επόμενο 18μηνο, πραγματοποιήθηκαν οι παρακάτω τοποθετήσεις:

- (α) Στο ΓΕΣ των Γ. Παπαδόπουλου (3ο Επιτελικό Γραφείο), Α. Λέκκα (4ο Επιτελικό Γραφείο), Ι. Λαδά (2ο Επιτελικό Γραφείο και κατόπιν ΕΣΑ), Δ. Σταματελόπουλου (1ο Επιτελικό Γραφείο), Κ. Ασλανίδη και Δ. Παπαποστόλου (Διοίκηση Καταδρομών) και Μ. Μπαλόπουλου·
- (β) Στο Επιτελείο της ΚΥΠ των Ν. Μακαρέζου και Μ. Ρουφογάλη·
- (γ) Σε μονάδες της Αττικής των Στ. Παττακού (Συγκρότημα Τεθωρακισμένων/Γουδί), Κ. Παπαδόπουλου (505 Τάγμα Πεζικού/Διόνυσος), Α. Μέξη (572 Τάγμα Πεζικού/Χαϊδάρι), Ν. Ντερτιλή (521 Τάγμα Πεζικού/Αγία Παρασκευή) και Γ. Κωνσταντόπουλου (Β' Μοίρα Αλεξιπρωτιστών/Διόνυσος)·
- (δ) Σε άλλες υπηρεσίες της Αθήνας του Δ. Ιωαννίδη (Σχολή Ευελπίδων) Π. Κωτσέλη και Κ. Καρύδα (Σχολή Εθνικής Αμύνης) και Ι. Αναστασόπουλου (ΑΣΔΕΝ)·
- (ε) Στη Θεσσαλονίκη του αντιστράτηγου Γ. Ζωιτάκη (ως διοικητού του Γ' Σώματος Στρατού) καθώς και των Στ. Καραμπέρη (2ο Επιτελικό Γραφείο) και Ν. Γκαντώνα (κλιμάκιο ΚΥΠ Β. Ελλάδος), που συνετέλεσαν αποφασιστικά στο «να βραχυκυκλωθεί» την κατάλληλη στιγμή το πανίσχυρο Γ' Σώμα Στρατού.
- Παράλληλα, στην ίδια περίοδο προήχθησαν: σε συνταγματάρχες οι Κ. Καρύδας, Ν. Μακαρέζος, Γ. Παπαδόπουλος, Ν. Δάμπασης, Ν. Γκαντώνας, Γρ. Μπονάνος και Ι. Λαδάς, σε ταξίαρχο ο συνταγματάρχης Στ. Παττακός και σε αντιστράτηγους οι υποστράτηγοι Γ. Ζωιτάκης και Οδ. Αγγελής (ο οποίος και τοποθετήθηκε στη συνέχεια υπαρχηγός του ΓΕΕΘΑ). ¹²

Συνεπώς τεκμηριώνεται επαρκώς η κρατούσα άποψη ότι, επί Σπαντιδάκη, οι περισσότεροι από τους συνωμότες έτυχαν ευμενών μεταθέσεων και συγκεντρώθηκαν στην Αθήνα, τοποθετούμενοι κυρίως σε επιτελικές θέσεις του Πενταγώνου και της ΚΥΠ, ενώ ταυτόχρονα έλαβαν τις –λίγο ως πολύ προβλεπόμενες– προαγωγές τους. Αυτό που τεκμηριώνεται λιγότερο είναι ότι πήραν

ταυτόχρονα στα χέρια τους και τις μάχιμες εκείνες μονάδες του λεκανοπεδίου, που τους ήταν απαραίτητες για την πραγματοποίηση των σχεδίων τους. Πράγματι, μέχρι το φθινόπωρο του 1966 τουλάχιστον, οι αξιωματικοί που ανήκαν πέραν πάσης αμφιβολίας στην ομάδα Παπαδόπουλου, δεν έλεγχαν παρά δύο τάγματα πεζικού, το 505 στο Διόνυσο (υπό τον Κ. Παπαδόπουλο) και το 572 στο Χαϊδάρι (υπό τον Α. Μέξη), καθώς και το τάγμα της Σχολής Ευελπίδων (υπό το Δ. Ιωαννίδη). Οι διοικητές των υπολοίπων μονάδων που ήταν κρίσιμες για το σχεδιαζόμενο πραξικόπημα, δεν είχαν ακόμα μνηθεί στη συνωμοσία, σύμφωνα με τις υπάρχουσες μέχρις στιγμής ενδείξεις. Ο μεν Παττακός (επικεφαλής των απαραίτητων τεθωρακισμένων) δεν φαίνεται να προσχώρησε οριστικά πριν από τα τέλη του 1966, ¹³ οι δε Κωνσταντόπουλος (διοικητής των αλεξιπρωτιστών που επρόκειτο να καταλάβουν το Πεντάγωνο) και Ντερτιλής (διοικητής των πεζοπόρων τμημάτων που έθεσαν υπό τον έλεγχό τους τα επίκαιρα σημεία της πρωτεύουσας), μόλις τους πρώτους μήνες του 1967. ¹⁴

«Ο τόπος διέρχεται περίοδον ρασπουτινοκερενσκιικήν»

Η κατάθεση από τον υπουργό Εθνικής Αμύνης Στ. Κωστόπουλο, στις 20 Ιανουαρίου 1966, νομοσχεδίου που προέβλεπε μεταβίβαση αρμοδιοτήτων του στους αρχηγούς των Γενικών Επιτελείων και λοιπούς επιτελείς, προκάλεσε θύελλα αντιδράσεων στη Βουλή. Ο βουλευτής της ΕΔΑ Β. Εφραιμίδης υποστήριξε ότι «επιχειρείται η αποξένωση της πολιτικής ηγεσίας από την εποπτεία και τον έλεγχο που πρέπει να έχει επί των στρατιωτικών πραγμάτων», αλλά ο βουλευτής της ΕΚ Σπύρος Κατωάτας προχώρησε περισσότερο, εκτιμώντας ότι, υπό τις παρούσες συνθήκες, η ρύθμιση «είναι επικίνδυνος [...], θέτει δυναμίτιδα εις τον Στρατόν και συντελεί εις την κατάρτησιν πάσης ελευθερίας και της δημοκρατίας εις την χώραν». Πρόκειται, συνέχισε, «περί συγκεντρώσεως δυνάμεως εις χείρας ωρισμένων στρατιωτικών με επικίνδυνον νοσηράν φιλοδοξίαν», που δίνει «την δυνατότητα εις την Χούνταν να προπαρασκευάση ανεξελέγκτως και να επιβάλη αύριον στρατιωτικήν δικτατορίαν».

Απαντώντας στην αντιπολίτευση, ο αγορητής της ΕΡΕ Αθ. Φροντιστής

11. Field Information Report, Athens, March 7, 1966, James E. Miller (ed.), *ό.π.*, doc. 225.

12. Βλ. καταθέσεις των Π. Πανουργιά και Θεόδ. Γεωργόπουλου και απολογίες των Γ. Ζωιτάκη, Οδ. Αγγελή, Κ. Καρύδα, Δ. Σταματελόπουλου, Ν. Γκαντώνα και Στ. Καραμπέρη στο Πενταμελές Εφετείο Αθηνών, *ό.π.*, σ. 324-348, 455, 1053-1055, 1071-1097, 1109, 1115, 1145-1146, 1132-1138· Field Information Report, Athens, March 7, 1966, *ό.π.*· Δ. Παράλικας, *ό.π.*, σ. 169-170· Σ. Γ. Παττακός, 21η Απριλίου 1967, 3η έκδοση, Αθήνα 1996, σ. 21· Ν. Ι. Μακαρέζος, Πώς οδηγηθήκαμε στην 21η Απριλίου 1967, Αθήνα, Πελασγός, 2005, σ. 455· Δημήτριος Χονδροκούκης, «Έτσι εφτάσαμε στη Δικτατορία», Αθηναϊκή, 2-7.10.1974· δήλωση Αντ. Λέκκα, Τα Νέα, 19.8.1975· συνέντευξη Δ. Παπαποστόλου, Ελεύθερη Ώρα, 11.8.1985.

13. Σ. Γ. Παττακός, *ό.π.*, σ. 81, 104· πρβλ. κατάθεση Οπρόπουλου στο Πενταμελές Εφετείο Αθηνών, *ό.π.*, σ. 366: «Ο Παττακός [...] δεν ήτο οπωσδήποτε εις την ομάδα του Παπαδόπουλου από παλαιά. Εάν εμυήθη εις την χούνταν, εμυήθη τις τελευταίες εβδομάδες ή ημέρες ή ένα-δύο μήνες προ του πραξικοπήματος, [...] διότι έτυχε να είναι διοικητής της πιο ισχυράς μονάδος, των αρμάτων, από τα οποία ο Παπαδόπουλος είχε ανάγκη»· πρβλ.: «Prior to the coup the junior junta recruited Brigadier Stylianos Pattakos» [Charilaos Lagoudakis, "The April Coup", σ. 23, 27 (Howard Gotlieb Archival Research Center, Πανεπιστήμιο Βοστώνης)].

14. Συνέντευξη Γ. Κωνσταντόπουλου στον συγγραφέα (25.5.2008).

(πρώην Α/ΓΓΕΘΑ και παλαίμαχος του ΙΔΕΑ) υποστήριξε ότι «γίνεται μια επίθεση κατά κάποιου Χούντας και ενός ΙΔΕΑ, προφανώς διά να καλυφθούν άλλα θέματα» ενώ, αντικρούοντας τις επικρίσεις κατά του αντιστρατήγου Σπαντιδάκη, βεβαίωσε ότι «είναι εξαιρετός και γενναίος αξιωματικός». Ο Κωστόπουλος δήλωσε με τη σειρά του ότι «τα λεχθέντα περί Χούντας στερούνται πάσης υποστάσεως και δεν υπάρχει τοιούτος όρος» ενώ, αναφερόμενος στις επικρίσεις της Ε.Κ., δεν παρέλειψε να υποστηρίξει ότι ο Σπαντιδάκης «είναι ένας τιμημένος αξιωματικός, τραυματισθείς εις πολέμους και του οποίου το φύλλον ποιότητας γέμει τιμητικών διακρίσεων», προκαλώντας την αντίδραση του κεντρικού βουλευτή Α. Αγγελούση που ισχυρίστηκε ότι υπάρχει έγγραφο «χαρακτηρίζον τον Σπαντιδάκη δειλόν». Οι επιθέσεις κατά του αρχηγού του ΓΕΣ συνεχίστηκαν και τις επόμενες ημέρες.¹⁵

Μέσα σε αυτό το κλίμα, στις 23 Ιανουαρίου δημοσιεύσαν σε εφημερίδα της συμπρωτεύουσας ανώνυμη ανοικτή επιστολή προς το βασιλιά, με την υπογραφή «Αξιωματικοί». «Μεγαλειότατε», ανέφερε μεταξύ των άλλων, «ο τόπος διέρχεται εν ταχεί βηματισμώ περίοδον ρασπουτινοκερενσκιήν. Υμάς και όλους τους καλούς Έλληνας αναμένει οικτρόν τέλος. [...] Ημείς πάντως εξηντήσαμεν τα όρια της υπομονής μας, υβριζόμενοι και συκοφαντούμενοι και μη απαντώντες κατά τον επιβαλλόμενον τρόπον». Το δημοσίευμα προκάλεσε σάλο και ο υπουργός Εθνικής Άμυνας διαβεβαίωσε τη Βουλή ότι διέταξε ανακρίσεις και, εάν διαπιστωθεί ότι «όντως κρύπτονται όπισθεν του άρθρου αυτού αξιωματικοί, θα επιβληθούν αυστηρόταται κυρώσεις».¹⁶

Η ανάκριση του διοικητή του Γ' Σώματος Στρατού αντιστρατήγου Κατσαδήμα δεν χρειάστηκε να διαρκέσει παρά μία μόνον ημέρα, καθώς οι συγγραφείς της επιστολής συνταγματάρχης Στ. Παττακός και αντισυνταγματάρχης Κ. Παπαφιλίππου (τους οποίους άλλωστε γνώριζε ο διευθυντής της εφημερίδας Ηλίας Κύρου) παραδέχθηκαν αμέσως την πράξη τους. Λίγο αργότερα, η ανάκριση τέθηκε στο αρχείο με εντολή του Σπαντιδάκη, χωρίς να έχουν επισήμως «εντοπιστεί οι δράστες» και η υπόθεση έληξε εκεί.¹⁷ Έτσι, άλλη μια «αποκοτιά» των μελλοντικών πραξικοπηματιών όχι μόνον έμεινε χωρίς συνέπειες, αλλά στάθηκε και η αφορμή να αναθερμανθούν οι σχέσεις μεταξύ Παττακού και Παπαδόπουλου, καθώς ο τελευταίος ανέβηκε στη Θεσσαλονίκη και αντάλλαξαν «απόψεις».¹⁸ Όπως αποδείχθηκε, επρόκειτο για μια σχέση με μέλλον.

Με αφορμή τη δεύτερη επέτειο του εκλογικού θριάμβου του 1964, ο Γ. Παπανδρέου ανακοίνωσε στις 3 Φεβρουαρίου 1966 την πρόθεσή του να οργανώσει

15. «Συζήτησις περί "Χούντας" εις την Βουλήν», *Ελευθερία*, 21.1.1966· πρβλ. επίσης *Ελευθερία*, 25.1.1966, 3.2.1966.

16. *Ελληνικός Βορράς*, 23.1.1966· πρβλ. κατάθεση αντιστρατήγου Τσολάκα στο Πενταμελές Εφετείο Αθηνών, ό.π., σ. 530.

17. Βλ. συνέντευξη Στ. Παττακού, Σ. Γρηγοριάδης, *Ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος 1941-1974- Η Δικτατορία: Επιβολή-Ακμή*, Αθήνα, Καπόπουλος, 1975, τ.5, σ. 28-29.

18. Συνέντευξη Στ. Παττακού, ό.π.

συγκέντρωση στην πλατεία Κλαυθμώνος στις 16 του μηνός, ενώ την επομένη γνωστοποιήθηκε και η συμμετοχή της ΕΔΑ. Ανακοινώνοντας ότι η συγκέντρωση θα επιτραπεί, η κυβέρνηση Στεφανόπουλου προειδοποίησε ταυτόχρονα ότι θα ληφθούν «άπαντα τα αναγκαία μέτρα προς εξασφάλισιν της τάξεως», καθιστώντας υπεύθυνη την ηγεσία της ΕΚ για «οιανδήποτε απόπειραν εκτροπής, διασαλεύσεως της τάξεως και απόπειρας πορειών μετά την συγκέντρωσιν» (*Ελευθερία*, 11.2.1966).

Τις επόμενες ημέρες αναπτύχθηκε μια ολόκληρη δαιμονολογία γύρω από τα πιθανά έκτροπα. Δύο ημέρες πριν από τη συγκέντρωση ο απόστρατος αντιστράτηγος Γ. Κουρούκλης (κινηματίας του 1951 και αποτυχών υποψήφιος βουλευτής της ΕΡΕ) προειδοποιούσε ότι οι κομμουνιστές προετοίμαζαν «οχλοκρατικές βιαιότητες» και «οδοφράγματα», ενώ ο υπουργός Δημοσίας Τάξεως Αποστολάκος συμπλήρωνε ότι είναι «πασίγνωστον» ότι πρόκειται για συγκέντρωση της ΕΔΑ, στην οποία «ο κ. Παπανδρέου λαμβάνει μέρος ως ομιλητής» (*Ελευθερία*, 15.2.1966). Το κλίμα αυτό ολοκληρώθηκε την παραμονή της 16ης, με την απόφαση του υπουργού Εθνικής Άμυνας να διατάξει «λόγω της συγκεντρώσεως» γενική επιφυλακή του στρατού στο λεκανοπέδιο Αττικής (*Ελευθερία*, 16.2.1966), ενώ την ημέρα της συγκέντρωσης ισχυρές αστυνομικές δυνάμεις ενισχυόμενες από τεθωρακισμένα οχήματα, είχαν παραταχθεί στην περίμετρο της Βουλής (*Μακεδονία*, 17.2.1966).

Μέσα σε αυτόν τον ορμαγδό φημών και κινήσεων, βρίσκεται αναμειγμένο για άλλη μια φορά το όνομα του Παπαδόπουλου. Σύμφωνα με αμερικανικές πηγές, ο Παπαδόπουλος ήλθε στην Αθήνα λίγο πριν τη συγκέντρωση, με πρόσκληση του Σπαντιδάκη, και επικοινωνήσε με άλλους συνταγματάρχες, «για το ενδεχόμενο ενός πραξικοπήματος προκειμένου να κατασταλούν πιθανές οχλοκρατικές βιαιότητες, υποκινούμενες από την ΕΔΑ ή τον Γεώργιο Παπανδρέου».¹⁹

Η 16η Φεβρουαρίου έφθασε, εκατοντάδες χιλιάδες συνέρρευσαν στη πλατεία Κλαυθμώνος²⁰ χωρίς κανένα επεισόδιο και η συμπολιτευόμενη *Ελευθερία*, αφού αναγνώριζε ότι η συγκέντρωση υπήρξε «εκ των μεγαλύτερων που επραγματοποιήθησαν εις τας Αθήνας», και διεξήχθη με ευπρέπεια και πειθαρχία, παραδέχτηκε ότι η συμμετοχή της ΕΔΑ «ήτο αδύνατον να εκτιμηθεί εκ των φαινομένων» διότι οι συγκεντρωθέντες «απέσχον οιασδήποτε εκδηλώσεως, έστω και εμμέσως υποδηλούσης την κομματικήν των προέλευσιν».²¹

Αλλά εάν διαψεύστηκαν τα σενάρια περί «διασαλεύσεως της τάξεως», αυτό δεν εμπόδιζε να γίνει εκμετάλλευση του αντιθέτου, δηλαδή της απουσίας «εκτρόπων». Στις 24 Μαρτίου, ο Σπαντιδάκης απέστειλε εγκύκλιο «περί κομμουνιστικής δραστηριότητας» προς τα γραφεία πληροφοριών όλων των

19. Field Information Report, Athens, March 7, 1966, James E. Miller (ed.), ό.π., doc. 225.

20. Αστυνομικές πηγές ανέφεραν 160-180.000, σύμφωνα με το πρακτορείο Reuters μεταξύ 150-200.000, κύκλοι της ΕΚ «όχι ολιγώτεροι των 300.000»· *Μακεδονία*, 17.2.1966.

21. *Ελευθερία*, 17.2.1966.

μεγάλων μονάδων επισημαίνοντας, με αφορμή τη συγκέντρωση «της ΕΚ-ΕΔΑ», ότι η οργάνωση και η πειθαρχία των συγκεντρωθέντων και η «μη δημιουργία προκλήσεων και επεισοδίων» αποδείκνυε τη «συντελεσθείσαν πρόοδον των κομμουνιστών εις τον οργανωτικόν τομέα», με στόχο «να μειώσουν την αποτελεσματικότητα του στρατού προς επέμβασιν». Η αποκάλυψη του καταπληκτικού αυτού κειμένου ένα εξάμηνο αργότερα, προκάλεσε αντιδράσεις όχι μόνο από την ΕΚ και την ΕΔΑ, αλλά και στους κόλπους της ίδιας της κυβέρνησης.²²

Παπαδόπουλος και «Ψυχολογικά Επιχειρήσεις»

Στις 4 Μαΐου 1966, η εφημερίδα *Το Βήμα* «αποκάλυπτε» με πηχυαίους τίτλους την ίδρυση ειδικού Επιτελικού Γραφείου στο στρατό με αντικείμενο τις «ψυχολογικές επιχειρήσεις». Η είδηση, ωστόσο, δινόταν κυρίως στους εξίσου προβεβλημένους υπότιτλους: «Ο αντισυνταγματάρχης Παπαδόπουλος των “δολιοφθορών” του Έβρου, αναλαμβάνει την “πολιτικήν διαφώτισιν” του στρατεύματος». Το δημοσίευμα, αφού προέβαινε σε μια λεπτομερή ανασκόπηση της υπόθεσης του Έβρου, υποστήριζε ότι ως διευθυντής του νεοσύστατου 7ου Επιτελικού Γραφείου του ΓΕΣ είχε τοποθετηθεί ο Παπαδόπουλος, «προφανώς ως καταλληλότερος» στα θέματα αυτά. Προκειμένου να στηρίξει τον ισχυρισμό της, η εφημερίδα επεκαλείτο διαταγή της 14ης Απριλίου, με τις υπογραφές του υπουργού Εθνικής Αμύνης, του αρχηγού του ΓΕΣ και, «φυσικά, του διευθυντού του Γραφείου», χωρίς ωστόσο να την παρουσιάζει σε πανομοιότυπο ή πλήρη μεταγραφή. Εκπρόσωπος του υπουργείου επιβεβαίωσε την ίδρυση της νέας υπηρεσίας, διέψευσε όμως τη μετάθεση σε αυτήν του Παπαδόπουλου, προσθέτοντας ότι ο τελευταίος «υπηρετεί εις γραφείον της Στρατιάς εις Λάρισα» και ότι διευθυντής του 7ου Ε.Γ. είχε τοποθετηθεί ο ταξίαρχος Ντούρος.²³

Παρά τη ρητή αυτή διάψευση, τα περί τοποθέτησης του Παπαδόπουλου στο 7ο Ε.Γ. υιοθετήθηκαν ευρέως, τόσο εκείνη την εποχή, όσο και σε μεταγενέστερα κείμενα.²⁴ Είναι όμως δεδομένο ότι ο Παπαδόπουλος την άνοιξη του 1966 υπηρετούσε πράγματι στη Λάρισα ως υποδιευθυντής του 2ου Ε.Γ. της 1ης Στρατιάς,²⁵ ενώ στις αρχές του 1967 ήταν ήδη υποδιευθυντής του 3ου Ε.Γ. στο

22. Βλ. σχετική αρθρογραφία της *Ελευθερίας*, 27-28.9.1966.

23. *Μακεδονία*, 6.5.1966.

24. Βλ. ενδεικτικά *Ελευθερία* και *Μακεδονία*, 29.5.1966· Σπ. Λιναρδάτος, *ό.π.*, τ. 5, σ. 309· Γιώργος Καραγιωργας, *Από τον ΙΔΕΑ στο πραξικόπημα της 21ης Απριλίου*, Αθήνα, Ιωλκός (α' έκδοση 1975), β' έκδοση 2003, σ. 37· πρβλ. κατάθεση αντισυνταγματάρχη Χονδροκούκη στο Πενταμελές Εφετείο Αθηνών, *ό.π.*, σ. 867· είναι αξιοσημείωτο ότι ακόμη και ο Κ. Μητσοτάκης φαίνεται να το θεωρεί ως γεγονός, δυόμισι δεκαετίες αργότερα: «Με τον Σπαντιδάκη Α/ΓΕΣ, τί περιμένεις, να μην είναι υπεύθυνος διαφώτισεως ο Παπαδόπουλος;» (βλ. συνέντευξη στον Θανάση Διαμαντόπουλο, *ό.π.*, σ. 246).

25. Field Information Report, Athens, March 7, 1966, *ό.π.*· πρβλ. Δ. Χονδροκούκης, «Έτσι εφτάσαμε στη Δικτατορία», *Αθηναϊκή*, 2.10.1974.

ΓΕΣ.²⁶ Απομένει μια μικρή πιθανότητα να διήλθε στο μεσοδιάστημα από το 7ο Ε.Γ., όχι όμως ως διευθυντής του, καθώς ο βαθμός του δεν του το επέτρεπε. Σε κάθε περίπτωση, είναι γεγονός ότι η υπόθεση αυτή αποτέλεσε αφορμή για μια επιπλέον σελίδα (αρνητικής) δημοσιότητας γύρω από το πρόσωπό του. Μια νέα αφορμή επρόκειτο να δοθεί λίγες ημέρες αργότερα.

Στις 20 Μαΐου 1966 δόθηκε στη δημοσιότητα το βούλευμα της ανάκρισης για το σχέδιο «Περικλής» και ήταν, όπως θα ανέμενε κανείς, απαλλακτικό. Το δικαστικό συμβούλιο του Αναθεωρητικού Δικαστηρίου αποφαινόταν ότι το σχέδιο αφορούσε μόνον «την εθνικήν διαφώτισιν και τον αντικομμουνιστικόν αγώνα», ενώ οι σχετικές διαταγές ήταν συνήθεις οδηγίες «της αντιμετώπισεως της κομμουνιστικής επιβουλής [και] της διαφώτισεως περί του κομμουνιστικού κινδύνου». Εν κατακλείδι, από πουθενά δεν προέκυπτε ότι όλα αυτά σχετίζονταν με «κόμματα και εκλογάς».

Το μόνο εμπόδιο για το συμπέρασμα αυτό ήταν, βεβαίως, η πολλαπλή ρητή αναφορά στις εκλογές κατά τη συνεδρίαση της «Επιτροπής Συντονισμού και Διαφωτίσεως» στις 12 Αυγούστου 1961. Εκεί, πρώτος ο διευθυντής της ΓΔΕΑ αντιστράτηγος Κοντόπουλος, αναφερόμενος στα αστυνομικά μέτρα που έπρεπε να ληφθούν, σημείωνε ότι «τούτο θεωρείται αναγκαίον κυρίως δια την περίπτωσιν της συντόμου προκηρύξεως των εκλογών» (η φράση είχε διορθωθεί με μολύβι «... διά την περίπτωσιν καθ' ην η ημέρα Μ προβλέπεται εντός βραχέος διαστήματος»). Ακολούθως ο διευθυντής της Υπηρεσίας Πληροφοριών αντιστράτηγος Γωγούσης ενημέρωνε ότι «έχει ήδη προγραμματίσει σχέδια ιδεολογικού αγώνος και προβολής του κυβερνητικού έργου, το οποίον ήδη εφαρμόζει δι' ενδεχομένας εκλογάς προ του χειμῶνος» και ότι «προπαρασκευάζεται υλικόν το οποίον σχεδιάζει να έχη έτοιμον προς διανομήν τας τελευταίας προ των εκλογών ημέρας» (αμφότερες οι φράσεις είχαν επίσης διορθωθεί με μολύβι, αντικαθιστώντας τη μνεία περί εκλογών με αντίστοιχη της «ημέρας Μ»).

Η ερμηνεία που έδωσαν τα μέλη της Επιτροπής στις καταθέσεις τους (και την οποία αποδέχθηκε το δικαστικό συμβούλιο) ήταν ότι, κατά την επίμαχη συνεδρίαση ο τακτικός γραμματέας (αντισυνταγματάρχης Λατσούδης) απουσίαζε με άδεια και τα χρέη του εκτελούσε ο Παπαδόπουλος ο οποίος, «άνευ πείρας περί την τήρησιν των εν τη συνεδριάσει της Επιτροπής προχειρών σημειώσεων, βάσει των οποίων συνέταξε το σχέδιον του πρακτικού, [...] ανέμειξε το θέμα των εκλογών, παρεξηγήσας τα υπό των μελών της Επιτροπής λεγόμενα και μη αποδώσας την ακριβήν των έννοιαν». Επιστρέφοντας, ο Λατσούδης είχε αντιδράσει στις ρητές αναφορές στις εκλογές και, αφού συνεννοήθηκε με τον Παπαδόπουλο και τον Καρδαμάκη, επέφερε με μολύβι τις διορθώσεις, προκειμένου να περάσουν στο τελικό κείμενο.²⁷

26. Σ. Γ. Παττακός, *ό.π.*, σ. 89· Ν. Ι. Μακαρέζος, *ό.π.*, σ. 473.

27. Βούλευμα υπ' αριθμ. 38/66 του Δικαστικού Συμβουλίου του Αναθεωρητικού Δικαστηρίου, *Ελευθερία*, 21.5.1966.

Το απαλλακτικό πόρισμα δεν πέρασε ασχολίαστο. Καταγγέλλοντας ότι το βούλευμα προδίδει «πρόθεσιν συγκαλύψεως του τερατώδους εγκλήματος του βιασμού της λαϊκής θελήσεως», δέκα βουλευτές της Ενώσεως Κέντρου²⁸ ζήτησαν, στις 28 Μαΐου, να κατατεθεί η δικογραφία στη Βουλή. Χαρακτηρίζοντας «αφελή» συλλογισμό τα περί αμέλειας και απροσεξίας, επισήμαναν δηκτικά: «Και ο υπό τοιαύτης και τοσαύτης απειρίας πάσχων γραμματεύς είναι ο εκ των κατηγορουμένων αντισυνταγματάρχης Γ. Παπαδόπουλος, ο νυν διευθυντής του 7ου Επιτελικού Γραφείου του ΓΕΣ, όστις ήτο τότε ο κύριος βοηθός του εισηγητού του σχεδίου Περικλής υποστράτηγου κ. Νάτσινα, αρχηγού της ΚΥΠ, επιλεγείς λόγω των εξαιρετικών ικανοτήτων διά την διαφώτησιν και προπαγάνδαν. Εκείνος όστις εδημιούργησε την δήθεν δολιοφθοράν των αρμάτων μάχης του Έβρου το παρελθόν έτος».²⁹

Η ύστατη σελίδα του «Περικλή» επρόκειτο να γραφτεί στις 26 Νοεμβρίου 1966, όταν η ΕΔΑ κατέθεσε μήνυση κατά των υπευθύνων «συντακτών και οργανωτών» του σχεδίου, με την κατηγορία ότι επιχείρησαν την κατάλυση της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας και συνεπώς την μεταβολή του πολιτεύματος, πράξεων που συνιστούσαν «το έγκλημα της εσχάτης προδοσίας». Μεταξύ των μηνυομένων φιγουράριζε για μια ακόμη φορά –τελευταία ίσως πριν το πραξικόπημα– το όνομα του μελλοντικού δικτάτορα.³⁰ Η υπόθεση δεν έφτασε ποτέ στο ακροατήριο και χρειάστηκαν άλλα εννιά χρόνια προτού ο Παπαδόπουλος περάσει τελικώς το κατώφλι του δικαστηρίου, με την ίδια εκείνη κατηγορία, της εσχάτης προδοσίας.

Στο μικροσκόπιο των Αμερικανών

Στο μεταξύ, φαίνεται ότι είχε συστηματοποιηθεί από πλευράς των Αμερικανών η παρακολούθηση του Παπαδόπουλου και των συνεργατών του. Στο διάστημα μεταξύ 19 Ιουνίου 1965 και 23 Ιανουαρίου 1967 είχαν υποβληθεί τουλάχιστον 15 αναφορές³¹ για τη «δεξιά στρατιωτική συνωμοτική ομάδα» (όπως είναι η ορολογία που χρησιμοποιείται), από τις οποίες έχουν αποκαλυφθεί μόνο δύο.³² Σε αυτές αναφέρονται ονομαστικά 8 αξιωματικοί ως ηγετικά μέλη (οι

28. Οι Π. Κατσώτας, Γ. Βασιλάτος, Ν. Ζορμπάς, Κ. Κονιωτάκης, Α. Παπαιωάννου, Ι. Σεργάκης, Ι. Χαραλαμπίδης, Α. Τζιτζής, Κ. Τσιριμώκος και Α. Κολοκυθάς.

29. *Ελευθερία και Μακεδονία*, 29.5.1966· πρβλ. δηλώσεις του Π. Κανελλόπουλου που θεωρεί τα σχόλια κατά του Γ. Παπαδόπουλου «ύβρεις», *Ελευθερία*, 31.5.1966.

30. *Αυγή*, 29.11.1966, *Ελευθερία και Μακεδονία*, 27.11.1966.

31. Charilaos Lagoudakis memo to Philip Stoddard, Washington, February 6, 1967, Department of State, INR, Near East Division, όπως παρατίθεται από τον Lawrence Stern, *The Wrong Horse*, Νέα Υόρκη 1977, σ. 43.

32. Field Information Report, Athens, March 7, 1966 και Field Information Report, Athens, December 20, 1966, James E. Miller (ed.), *ό.π.*, doc. 225 και doc. 245· πρβλ. Αλέξης Παπαχελάς, *Ο βιασμός της Ελληνικής δημοκρατίας. Ο Αμερικάνικος παράγων, 1947-1967*, Αθήνα,

συνταγματάρχες Γ. Παπαδόπουλος, Ι. Λαδάς και οι αντισυνταγματάρχες Κ. Παπαδόπουλος, Δ. Σταματελόπουλος, Ι. Μέξης, Δ. Ιωαννίδης, Μ. Ρουφογάλης, Α. Λέκκας και Θ. Πατσούρος³³), και σημειώνονται ορισμένοι άλλοι που διατηρούσαν σχέσεις με την ομάδα, χωρίς να ανήκουν σ' αυτήν, όπως οι συνταγματάρχες Γ. Βαγενάς³⁴ (τμηματάρχης μεταθέσεων του ΓΕΣ), Ι. Λάζαρης (διευθυντής του γραφείου του Σπαντιδάκη και άλλοτε ενεργό μέλος της ομάδας) και Δ. Ζαγοριαννάκος (υπαπιστής του Κωνσταντίνου)· μέσω του τελευταίου εκτιμάται (από τη CIA), ότι η ομάδα «είχε επαφή με τα Ανάκτορα».

Στις ίδιες αναφορές γίνεται μνεία πιθανής χρησιμοποίησης ως «προμετωπίδας» από τους συνωμότες του απόστρατου υποστράτηγου Γ. Μπάλα (υποστηριζόμενου από τον Σταματελόπουλο), ενώ σημειώνεται ότι ο Παπαδόπουλος εκμεταλλεύταν τις σχέσεις του με τον άλλοτε διοικητή του στην ΚΥΠ Νάτσινα και τον «ακροδεξιό» πρώην βουλευτή της ΕΡΕ Νικόλαο Φαρμάκη, προκειμένου να έρθει σε επαφή με πολιτικές προσωπικότητες της Δεξιάς. Μια τουλάχιστον αναφορά επισημαίνει ότι εκείνη την εποχή (Μάρτιος του 1966), υπήρχε –ήδη– μια διαπάλη μεταξύ Παπαδόπουλου και Σταματελόπουλου για την ηγεσία της ομάδας. Σε ό,τι αφορά τα σχέδιά τους για το μέλλον, ο Παπαδόπουλος φέρεται να έχει δηλώσει, στις 22 Νοεμβρίου 1966, ότι «εάν η πολιτική κατάσταση συνεχίσει να επιδεινώνεται με τους σημερινούς ρυθμούς, θα απαιτηθεί δραστική ενέργεια, δηλαδή δικτατορία». Λιγότερο από ένα μήνα αργότερα, στις 13 Δεκεμβρίου, αναφέρεται ότι η ομάδα συζήτησε την τρέχουσα πολιτική κατάσταση, αλλά δεν αποφάσισε οριστικά «σχετικά με την εγκαθίδρυση μιας δικτατορίας», αποκαλούσε ωστόσο ήδη τον εαυτό της «Επαναστατικόν Συμβούλιον».

Αξιοσημείωτο γεγονός που έχει επανειλημμένα επισημανθεί, είναι ότι από τα τέλη Ιανουαρίου 1967 παύουν να κοινοποιούνται στο State Department αναφορές της CIA σχετικά με την ομάδα Παπαδόπουλου.³⁵ Το κενό αυτό δύσκολα θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως γραφειοκρατική αδράνεια. Μια εκδοχή που έχει κερδίσει έδαφος είναι ότι επρόκειτο για κίνηση συγκαλύψης των κινήσεων Παπαδόπουλου από άτομα του αμερικανικού μηχανισμού πληροφοριών, τα οποία επιθυμούσαν την επιτυχία του τελευταίου. Στην περίπτωση αυτή, οι υποψίες στρέφονται σε μια ομάδα μεσαίων στελεχών του σταθμού της CIA στην Αθήνα, με τους οποίους ο Παπαδόπουλος διατηρούσε στενές σχέσεις από την περίοδο της υπηρεσίας του στην ΚΥΠ.³⁶

Εστία, 1997, σ. 270-271.

33. Πρόκειται για τον αντισυνταγματάρχη των διαβιβάσεων Θεόδωρο Πατσούρο, ο οποίος μεταξύ Μαρτίου και Δεκεμβρίου 1966 εξαφανίζεται από το κάδρο.

34. Πρβλ. κατάθεση ταξίαρχου Πανουργιά: «Ο Βαγενάς ήτο απολύτως συμπαθών προς την ομάδα Παπαδοπούλου» (Π. Ροδάκης, *ό.π.*, σ. 333)· τη σχέση του Βαγενά με την ομάδα Παπαδόπουλου επιβεβαιώνει και ο Κωνσταντίνος σε συνέντευξή του στον Αλ. Παπαχελά, *Το Βήμα*, 9.2.2006.

35. Charilaos Lagoudakis memo to Philip Stoddard, *ό.π.*

36. Lawrence Stern, *ό.π.*, σ. 44-45· Ο μεταγενέστερος ισχυρισμός του James Miller (στελέ-

Χωρίς να μπορεί να αποκλειστεί κάτι τέτοιο, δεν μπορεί από την άλλη να αγνοηθεί ότι, χωρίς τον Απρίλιο του 1967, ο γνωρίζων τα πράγματα Νικόλαος Φαρμάκης φέρεται να ανέφερε ρητά στον υπ' αριθμόν 2 διπλωμάτη της πρεσβείας (και μακράν εμπειρότερο από τον πρεσβευτή στα ελληνικά πράγματα) Norbert Anschuetz ότι «προετοιμάζεται στρατιωτικό πραξικόπημα», διευκρινίζοντας ότι δεν αναφέρεται σε εκείνο των στρατηγών αλλά σε αυτό που οργανώνει «μια ομάδα συνταγματάρχων που είναι προσωπικοί του φίλου». ³⁷ Έχοντας υπόψη του τις προηγούμενες 15 (τουλάχιστον) αναφορές για την ομάδα Παπαδόπουλου, δεν πρέπει να είχε δυσκολία ο Anschuetz να τοποθετήσει την πληροφορία Φαρμάκη σε μια λογική αλληλουχία. Η υπόθεση πάντως του εύρους, του βάθους και του είδους της προγενέστερης σχέσης των Αμερικανών με την ομάδα που τελικώς επέβαλε τη δικτατορία (και ειδικότερα με τον Παπαδόπουλο) παραμένει μέχρι σήμερα, από την πλευρά της επιστημονικής ιστορικής έρευνας, ένα ζητούμενο.

Στα τέλη Ιανουαρίου 1967, ο λοχαγός Β. Πετροπουλάκης, υποδιοικητής της 116 Μ.Π.Π., βολιδοσκοπήθηκε από τον συνάδελφό του λοχαγό Σταυρόπουλο, προκειμένου να συμμετάσχει σε μια οργάνωση. Ο Πετροπουλάκης πληροφόρησε αμέσως τον διοικητή του αντισυνταγματάρχη Ι. Σακκά, ο οποίος ενημέρωσε με τη σειρά του τον διοικητή της 6ης Μεραρχίας υποστράτηγο Βαρδουλάκη, στο Κιλκίς. Ο τελευταίος έσπευσε να συντάξει σχετική αναφορά, η οποία κατέληγε με την επισήμανση «Αναζητήσατε Παπαδόπουλον», και την προώθησε στο διοικητή του Β' Σώματος Στρατού αντιστράτηγο Μανέτα, ο οποίος την παρέδωσε προσωπικά στον αρχηγό του ΓΕΣ, λέγοντάς του «ιδού». Ο Σπαντιδάκης τον διαβεβαίωσε ότι «θα κάμη αμέσως ανάκριση». Λίγες ημέρες αργότερα, επισκέφθηκε τον Βαρδουλάκη ο συνταγματάρχης Λάζαρης (του Γραφείου Α/ΓΕΣ), ενημερώνοντάς τον ότι το θέμα ερευνήθηκε «και δεν συμβαίνει τίποτα». Έτσι, μια ακόμη εμπλοκή που θα μπορούσε να έχει μοιραίες συνέπειες για τη συνωμοτική ομάδα, αποφεύχθηκε χάρις στην προστασία της ανώτατης ηγεσίας και των «φίλων» σε καίριες θέσεις. Μετά την επικράτηση του πραξικοπήματος, ο Παπαδόπουλος αποστράτευσε τον Βαρδουλάκη, τον Πετροπουλάκη και τον Σακκά ενώ, μετά την 13η Δεκεμβρίου 1967, αποστρατεύθηκε και ο Μανέτας. ³⁸

χους του Foreign Service Institute του State Department) ότι η ομάδα Παπαδόπουλου ήταν εκείνη που «διέκοψε την παροχή πληροφοριών» προς τις ΗΠΑ μέσω διαύλων της CIA, δεν είναι πειστικός και δεν συνάδει με το περιεχόμενο των δημοσιευμένων αναφορών· βλ. Γιάννα Αθανασάτου, Άλ. Ρήγος, Σερ. Σεφεριάδης (επιμ.), *Η Δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές πρακτικές, ιδεολογικός λόγος, αντίσταση*, Αθήνα, Καστανιώτης / Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, 1999, σ. 262.

37. Lawrence Stern, *ό.π.*, σ. 46.

38. Καταθέσεις Μανέτα και Βαρδουλάκη στο Πενταμελές Εφετείο Αθηνών, *ό.π.*, σ. 238-239, 395-398· πρβλ. Αθανάσιος Γ. Σπανίδης, *Πώς αυτοκαταλύθηκε η δημοκρατία του 1944*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1981, σ. 413-414.

Μια κρίσιμη αποστρατεία

Στις 27 Μαρτίου 1967 (τρεις μόλις εβδομάδες πριν από το πραξικόπημα) το ΑΣΕΑ, υπό την προεδρία του πρωθυπουργού Ι. Παρασκευόπουλου, αποφάσισε την αυτεπάγγελτη αποστρατεία του αρχηγού ΓΕΕΘΑ αντιστράτηγου Τσολάκα, τοποθετώντας στη θέση του τον αντιναύαρχο Αυγέρη. Η αλήθεια είναι ότι η θέση του Τσολάκα είχε καταστεί λίαν επισφαλής ένα μήνα νωρίτερα (στις 23 Φεβρουαρίου) όταν, καταθέτοντας στη δίκη του «ΑΣΠΙΔΑ», είχε καταγγείλει ότι οι κατηγορίες βασίστηκαν σε «ασύστολα ψεύδη» και ότι αρκετοί κατηγορούμενοι ήταν θύματα συκοφαντίας. ³⁹ Η αποστρατεία του προκάλεσε θύελλα αντιδράσεων: «Δεν υπέκυψε δι' αυτό τιμωρείται» δήλωσε ο Γ. Παπανδρέου, ο Η. Ηλιού χαρακτήρισε τον «αποκεφαλισμό» του «κλιμάκωση των αντιδημοκρατικών ενεργειών» της αυλικής κυβέρνησης, ενώ η ενέργεια επικρίθηκε έντονα και από τον Κ. Μητσοτάκη. Η *Ελευθερία* από την πλευρά της, υποστήριξε ότι η κίνηση ήταν προσχεδιασμένη και αποσκοπούσε στο να εξαναγκασθεί ο αρχηγός της ΕΚ να ανατρέψει την κυβέρνηση Παρασκευόπουλου, ώστε να σχηματίσει κυβέρνηση ο Π. Κανελλόπουλος. Εάν αυτή ήταν η πρόθεση, δεν απέδωσε, καθώς ο Παπανδρέου ανακοίνωσε ότι η ΕΚ δεν απέσυρε την εμπιστοσύνη της στην κυβέρνηση, διότι υπεράνω όλων έθετε τις εκλογές οι οποίες είχαν «επισήμως και ανυποχώρητως» οριστεί στις 28 Μαΐου. ⁴⁰

Στις αμερικανικές πηγές η αποστρατεία Τσολάκα, σχολιάστηκε ως η έναρξη μιας σειράς μέτρων της Δεξιάς, που αποσκοπούν είτε στην αναβολή των εκλογών, είτε στην εγκαθίδρυση στρατιωτικής κυβέρνησης, βάσει σχεδίου των στρατηγών με την έγκριση των Ανακτόρων, σε περίπτωση νίκης της ΕΚ. Ο Τσολάκας, αναφέρεται, «δεν υπόκειτο στις επιθυμίες των Ανακτόρων και της Δεξιάς», ενώ, σύμφωνα με την εκτίμηση του Σπαντιδάκη, οι νεοτοποθετηθέντες (είχε αλλάξει και ο αρχηγός της χωροφυλακής) «θα κάνουν ό,τι διατάξει εκείνος και ο Βασιλεύς εντός του πλαισίου του σχεδίου ΙΕΡΑΞ ΙΙ», ⁴¹ (περί του οποίου στη συνέχεια).

Πέραν όλων αυτών, που αφορούσαν τη «μεγάλη εικόνα», θα προσθέταμε εμείς ότι έτσι απομακρυνόταν από την ηγεσία των ενόπλων δυνάμεων ένας έμπειρος στρατηγός και στη θέση του έμπαινε ένας ναύαρχος που είχε ελάχιστη επαφή με τα τεκταινόμενα στο στρατό ξηράς· απομακρυνόταν ένας αξιωματικός ο οποίος, επιπλέον, είχε παρακολουθήσει εκ του σύνεγγυς τις αλληπάλληλες μηχανορραφίες του Παπαδόπουλου. ⁴²

Στο μεταξύ η «φυσική» ροή των πραγμάτων συνεχιζόταν στο συνωμοτικό γίγνεσθαι του στρατού. Ενώ οι παλαίμαχοι του ΙΔΕΑ ήταν πλέον απόστρατοι

39. *Μακεδονία και Ελευθερία*, 24.2.1967.

40. *Μακεδονία και Ελευθερία*, 28-29.3.1967.

41. Charilaos Lagoudakis, «The April Coup», *ό.π.*, σ. 2-3, 17.

42. Βλ. την χαρακτηριστική κατάθεση αντιστρατήγου Τσολάκα στο Πενταμελές Εφετείο Αθηνών, *ό.π.*, σ. 530.

στρατηγού (που πλησίαζαν τα 70) και η άλλοτε «νεανική» ΕΕΝΑ του Παπαδόπουλου περιλάμβανε πια στην πλειοψηφία της συνταγματάρχες και αντισυνταγματάρχες (μεταξύ 45-50 ετών), μια νέα ομάδα έκανε την εμφάνισή της, αποτελούμενη κυρίως από λοχαγούς και μερικούς ταγματάρχες (μεταξύ 30-45 ετών). Η ομάδα αυτή άρχισε να σχηματίζεται γύρω στα 1960 και κάποια στιγμή έφθασε να περιλαμβάνει ή να επηρεάζει περισσότερους από 200 κατώτερους αξιωματικούς. Μεταξύ των ηγετικών στελεχών της συγκαταλέγονταν οι Ι. Στειακάκης, Ι. Μανουσακάκης και Κ. Παπαγιάννης και στο ιδεολογικό της στίγμα συνυπήρχε με τον αντικομμουνισμό ένας υποβόσκων αντιμοναρχισμός.

Σύμφωνα με τον Ν. Μακαρέζο, η ομάδα των λοχαγών, που τη διέκρινε «νεανικός ενθουσιασμός και ορμητικότητα», εντάχθηκε στο εγχείρημα των συνταγματάρχων τον Φεβρουάριο του 1967,⁴³ υπάρχουν ωστόσο μαρτυρίες ότι είχε επαφή με τον Παπαδόπουλο ήδη από το 1963.⁴⁴ Μια αντικειμενική ένδειξη ότι η σχέση προϋπήρχε, τεκμηριώνεται από τον προφανή συντονισμό ανάμεσα στις καταθέσεις των μελών της ομάδας Παπαδόπουλου με εκείνες των «λοχαγών», κατά τις ανακρίσεις και τη δίκη του «ΑΣΠΙΔΑ», συντονισμό του οποίου η μεθόδευση προϋποθέτει μια συνεργασία που ανάγεται τουλάχιστον από τα μέσα του 1965 έως τα μέσα του 1966.

Η ομάδα αυτή (που ήταν γνωστή και στο Σπαντιδάκη⁴⁵) διέθετε το πλεονέκτημα ότι τα μέλη της ήταν διάσπαρτα σε όλη τη δομή του στρατεύματος, και διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στο πραξικόπημα και, ιδίως, συνέβαλαν απο-

Νικόλαος Μακαρέζος

(1919-2009)

Ο Ν. Μακαρέζος γεννήθηκε στη Γραβιά Φωκίδας. Φοίτησε στη Σχολή Ευελπίδων επί δικτατορίας Μεταξά, ενώ αργότερα σπούδασε και οικονομικά. Πολέμησε στον Ελληνο-Ιταλικό και τον Εμφύλιο πόλεμο, ενώ επί Κατοχής εντάχθηκε στο 5/42 Σύνταγμα (Ψαρρού). Επί αποστασίας τοποθετήθηκε στην ΚΥΠ και συμμετείχε στην προετοιμασία και την εκτέλεση του πραξικόπηματος της 21ης Απριλίου 1967. Υπήρξε μέλος της ηγετικής τριανδρίας της χούντας και ο βασικός υπεύθυνος της οικονομικής της πολιτικής (ως υπουργός Συντονισμού

και κατόπιν ως β' αντιπρόεδρος), περιωριοποιήθηκε όμως το 1973, στο πλαίσιο του πειράματος «πολιτικοποίησης» του Παπαδόπουλου. Στη Μεταπολίτευση καταδικάστηκε επί εσχάτη προδοσία σε καθαίρεση και θάνατο (1975), ποινή που μετατράπηκε σε ισόβια κάθειρξη από τον Κ. Καραμανλή.

Παρέμεινε στις φυλακές Κορυδαλλού έως το 1990, οπότε η ποινή του μετατράπηκε σε «κατ' οίκον» κράτηση, για λόγους υγείας. Λίγο προ του θανάτου του εξέδωσε ογκώδη απολογία της οικονομικής του πολιτικής επί δικτατορίας.

43. Ν. Ι. Μακαρέζος, *ό.π.*, σ. 469.

44. Συνέντευξη Ιωάννη Στειακάκη στον Τρ. Γεροζήση (Οκτ. 1985)· βλ. Τρ. Αθ. Γεροζήσης, *Το σώμα των αξιωματικών και η θέση του στη σύγχρονη Ελληνική κοινωνία*, Αθήνα, Δωδώνη, 1996, τμ. 3, σ. 1019.

45. «Εκθεση Πανουργιά», *ό.π.*

φασιστικά στην αποτυχία του βασιλικού κινήματος της 13ης Δεκεμβρίου 1967. Στη συνέχεια όμως κάποιοι περιθωριοποιήθηκαν, αποκτώντας την προσωνομιά των «Κανταφικών», ενώ ορισμένοι προσχώρησαν στην κίνηση του Ιωαννίδη.

«Ιέραξ II» και «Ιέραξ II + 20%»

Στις 6 Μαρτίου 1967, ο Σπαντιδάκης ανέφερε σε πηγές της CIA ότι το προηγούμενο δεκαήμερο, ορισμένοι αξιωματικοί είχαν τεθεί ανεπισημώς σε κατάσταση συναγερμού, ενώ παράλληλα επισήμανε ότι, από τις 15 Φεβρουαρίου, 30 με 35 «έμπιστοι αξιωματικοί» είχαν μετατεθεί στη Στρατιωτική Διοίκηση Αθηνών. Μεταξύ των τεθέντων σε κατάσταση συναγερμού αξιωματικών, αναφέρονταν ο ταξίαρχος Πανουργιάς (Α2 του ΓΕΣ), ο αντισυνταγματάρχης Γ. Παπαδόπουλος (Α3 του ΓΕΣ), ο αντισυνταγματάρχης Ιω. Λάζαρης διευθυντής του γραφείου Α/ΓΕΣ, ο διοικητής της VIII Μεραρχίας (Ιωαννίνων) ταξίαρχος Στ. Σκληρός και ο λοχαγός Κ. Κοτίνης (Α2 της ΣΔΑ). Ο Σπαντιδάκης χαρακτήρισε αυτές τις ενέργειες ως «πρώτο βήμα για την εφαρμογή του επιχειρησιακού σχεδίου “Ιέραξ II”, το οποίο προσδιόριζε τον ρόλο των κρίσιμων μονάδων για στρατιωτική επέμβαση, στο ενδεχόμενο μιας νέας πολιτικής κρίσης», και συνέδεε αυτές τις κινήσεις με την «ανησυχία των Ανακτόρων για την παρούσα κατάσταση». Ταυτόχρονα, ο αρχηγός του ΓΕΑ αντιπύραρχος Αντωνάκος, μετά από εντολή του ταγματάρχη Αρναούτη, διέταξε να ενημερωθούν ορισμένοι αξιωματικοί ασφαλείας της ΕΒΑ επί του σχεδίου «Ιέραξ II», και των καθηκόντων τους βάσει αυτού.⁴⁶

Την περίοδο εκείνη, ο Σπαντιδάκης, φέρεται ότι επεξεργαζόταν το σχέδιο του πραξικόπηματος «με τη σύμφωνη γνώμη του βασιλιά», και είχε ζητήσει από τον Πατίλη, να του υποδείξει ορισμένους «φιλοδικτατορικούς και αντιπαπανδρεϊκούς» αξιωματικούς, προκειμένου να τους χρησιμοποιήσει σε θέσεις-κλειδιά του σχεδίου «Ιέραξ II». Σε συνεργασία με τον Παπαδόπουλο, ο Πατίλης συνέταξε ένα κατάλογο που περιλάμβανε 35-40 αξιωματικούς, πρακτικά το σύνολο των ενεργών μελών της ομάδας του, δίνοντας έτσι στον Παπαδόπουλο τη δυνατότητα «να κλέψει τον κεραυνό» κυριολεκτικά μέσα από τα χέρια των στρατηγών το βράδυ της 20ής προς 21η Απριλίου, όταν διέτασε την εφαρμογή του συμπληρωμένου «Ιέραξ II + 20%».⁴⁷

Σύμφωνα με συνομιλητή του αμερικανού στρατιωτικού ακόλουθου (στις 26 Μαρτίου), δεδομένου ότι κάποιες ελληνικές πηγές στην Ουάσιγκτον είχαν αντιληφθεί συζητήσεις περί του σχεδίου «Ιέραξ II», αποφασίστηκε να μετονομαστεί το σχέδιο (σημ. Α.Κ.: γεγονός που ερμηνεύει ίσως την τελική ονομασία «Προμηθεύς»). Η ίδια πηγή επισήμανε ότι το σχέδιο αυτό έδινε έμφαση στη

46. Central Intelligence Agency, Secret Intelligence Information Cable, Athens, March 9, 1967, James E. Miller (ed.), *ό.π.*, doc. 260.

47. Charilaos Lagoudakis, «The April Coup», *ό.π.*, σ. 23-25.

σύλληψη ατόμων πριν προλάβουν να αντιδράσουν και στο σημείο αυτό προβλεπόταν συνεργασία στρατιωτικών και αστυνομικών δυνάμεων, που θα διέθεταν συγκεκριμένους ονομαστικούς καταλόγους.⁴⁸

Παρά το ότι ο συνταγματάρχης Νικόλαος Μακαρέζος ήταν παλιός φίλος, συμμαθητής και, σίγουρα, ομοϊδεάτης του Γεώργιου Παπαδόπουλου, δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία που να τον συνδέουν πέραν πάσης αμφιβολίας με την συνωμοτική ομάδα μεταξύ των ετών 1958-1966.⁴⁹ Ίσως αυτό σχετίζεται με το γεγονός ότι από το 1961 ως το 1965 βρισκόταν ως στρατιωτικός ακόλουθος στη Βόννη. Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, η οριστική ένταξή του στο εγχείρημα έγινε τους τελευταίους μήνες πριν από το πραξικόπημα, και αμέσως βρέθηκε στον στενό ηγετικό κύκλο.⁵⁰

Στις 23 Φεβρουαρίου 1967 ο Μακαρέζος υπέβαλε στον διευθυντή της ΚΥΠ αντιστράτηγο Κυριάκο Παπαγεωργόπουλο, ένα υπόμνημα επί των «δυνατοτήτων των δύο αντιπάλων σε περίπτωση δυναμικής αναμετρήσεως», καθώς και «για τις ανησυχίες του Στρατού». Στο κείμενο αυτό, εν μέσω πληροφοριών περί εισαγωγής «χιλιάδων ρωσικών όπλων» προς εξοπλισμό των κομμουνιστών, οι οποίοι «ημπορούν να πατήσουν ένα κουμπί και να καταλάβουν την αρχή» κ.ο.κ., ετίθετο το ζήτημα ότι «ο κίνδυνος ήτο άμεσος και θα έπρεπε να ληφθούν μέτρα αμέσως». Την αναφορά αυτή υπέβαλε επίσης ο Μακαρέζος στον ταξίαρχο Πανουργιά, αλλά και στον ίδιο τον Σπαντιδάκη, ενώ ο Παπαγεωργόπουλος με τη σειρά του την παρουσίασε στον Κωνσταντίνο και, αργότερα, στον νέο υπουργό Εθνικής Αμύνης (της κυβέρνησης Κανελλόπουλου) Π. Παπαληγούρα.

Σχολιάζοντας εκ των υστέρων τις –εκ πρώτης όψεως– «αντισυνωμοτικές» αυτές κινήσεις του Μακαρέζου, ο Παπαγεωργόπουλος κινείται μεταξύ δύο εκδοχών: είτε ότι, στηριζόμενος στην «αντικομμουνιστική» του ιστορία στη Μέση Ανατολή, ήλπιζε να τον προσεταιριστεί στο κίνημά τους, είτε ότι ήθελε να δημιουργήσει το άλλοθι ότι «ημείς κύριοι σας ειδοποιήσαμε ότι ανησυχεί ο στρατός [και επειδή] δεν λάβατε τα μέτρα σας, αναγκασθήκαμε ημείς να επέμβωμε, ημείς κάναμε το καθήκον μας». Κατά τον Πανουργιά, ο στόχος των κινήσεων αυτών ήταν κατ' ουσίαν προπαρασκευαστικός του κινήματος, «διά να εμφανίσουν την κατάστασιν περισσότερον ανώμαλον απ' ό,τι πράγματι ήτο».⁵¹

Αλλά υπήρξε άλλη μια κίνηση από πλευράς της ομάδας Παπαδόπουλου που,

αυτή τη φορά, αφορούσε τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο. Στις 13 Απριλίου 1967, ο Παπαγεωργόπουλος επισκέφθηκε τον πρωθυπουργό συνοδευόμενος από τον επικεφαλής του κλιμακίου της ΚΥΠ στη Θεσσαλονίκη, συνταγματάρχη Γκαντώνα, ο οποίος ανέφερε ότι οι προγραμματισμένες εκλογές θα είναι καταστρεπτικές για την ΕΡΕ, ότι θα επικρατούσε η ΕΚ πρωμοδοτούμενη από την ΕΔΑ, ότι την Κυριακή των Βαΐων θα υποδεχθούν τον Γ. Παπανδρέου στη Θεσσαλονίκη «100 ίπποι ερυθρού χρώματος», των οποίων οι ιππείς «θα είναι, πιθανώς, ωπλισμένοι», ότι ο Ανδρέας «θα ορκίση την κυβέρνησιν εις την πλατείαν του Συντάγματος» και ότι μόνον ο στρατός δύναται να ανατρέψει αυτά τα σχέδια. Ο Κανελλόπουλος σχολίασε ότι τα περί «ερυθρών ίππων» εγγίζουν «το όριον της γελοιοτήτος» και έδωσε –κατά την έκφρασή του– στον Γκαντώνα τις απαντήσεις «που έπρεπε να του δοθούν». Στη συνάντηση ήταν παρόντες επίσης οι υπουργοί Θεοτόκης (Εσωτερικών) και Παπαληγούρας (Αμύνης). Ο τελευταίος δίνει μια λιγότερο «γελοία» διάσταση στο αποτέλεσμα της συζήτησης (χωρίς να αναφέρεται ευθέως σε αυτήν): «Υπήρχε μια συγκεκριμένη πληροφορία, η οποία είχε διαβιβασθή δι' αρμοδίου αξιωματικού ότι την Κυριακήν επρόκειτο να γίνουν οχλοκρατικά εκδηλώσεις τεραστίας κλίμακος εις την Θεσσαλονίκην, όπου πρόκειτο να ομιλήση ο αείμνηστος Γεώργιος Παπανδρέου [...]. Ελάβομεν τα ανάλογα μέτρα και είπον εις τον κ. Σπαντιδάκην ότι εάν κάνουν κανένα αστείον αυτού του είδους θα εφαρμοσθούν αυτά τα οποία λέγει ο Νόμος και το Σύνταγμα».⁵² Αναζητώντας τα πιθανά κίνητρα εκείνης της συνάντησης, ο Κανελλόπουλος καταλήγει ότι οι συνωμότες ήθελαν, επιδεικνύοντας μια «πλαστή κομματική νομιμοφροσύνη», να εξιχνιάσουν τις προθέσεις του (περί πιθανής αναβολής των εκλογών), και ταυτοχρόνως να διαγνώσουν εάν εκείνος τους υποψιαζόταν.⁵³

Στο ίδιο πλαίσιο ανιχνεύονται και ορισμένες κινήσεις του ταξίαρχου Παττακού, σημαντικότερη από τις οποίες είναι ασφαλώς η περίπτωση του υπομνήματος το οποίο απέστειλε στις 16 Απριλίου στον Κωνσταντίνο, μέσω του υπασπιστή του ταγματάρχη Κομπόκη, καλώντας τον βασιλιά «να προλάβει τις εξελίξεις», αναβάλλοντας τις εκλογές για ένα τουλάχιστον έτος και αναστέλλοντας ορισμένα άρθρα του Συντάγματος. Το υπόμνημα αυτό υποτίθεται ότι δεν έφθασε ποτέ στον προορισμό του.⁵⁴ Το ίδιο εκείνο απόγευμα ο Παττακός είχε μακρά συνομιλία με τον Σπαντιδάκη, προς την κατεύθυνση έγκαιρης ανάληψης δράσης από το στρατό, χωρίς να υπάρξει σαφής κατάληξη.⁵⁵

Μια άλλη ενέργεια του Παττακού μετατοπίζει το φακό στις σχετικές κινήσεις και προθέσεις της τότε κυβέρνησης. Όπως αναφέρει ο Π. Παπαληγούρας, σε μια συνάντησή του με τους διοικητές των μονάδων του λεκανοπεδίου, ο

52. Κατάθεση Παπαληγούρα στο Πενταμελές Εφετείο Αθηνών, *ό.π.*, σ. 149.

53. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Ιστορικά δοκίμια...*, *ό.π.*, σ. 188-192· για μια εκδοχή της συζήτησης από την άλλη πλευρά, βλ. Ν. Ι. Μακαρέζος, *ό.π.*, σ. 536-537.

54. Σ. Γ. Παττακός, *ό.π.*, σ. 102-103· Ν. Ι. Μακαρέζος, *ό.π.*, σ. 432-433· πρβλ. επιβεβαίωση του περιστατικού από τον Κωνσταντίνο σε συνέντευξή του στον Αλ. Παπαχελά, *ό.π.*

55. Σ. Γ. Παττακός, *ό.π.*, σ. 107-108.

48. Στο ίδιο, σ. 8· πρβλ. ανταπόκριση της 31.3.1967 του Σ. Γρανίτσα από την Ν. Υόρκη, με τίτλο «Η Ουάσινγκτων είναι εναντίον δικτατορίας εις την Ελλάδα», *Ελευθερία*, 1.4.1967.

49. «Τον Μακαρέζο δεν τον είχαμε» αναφέρει ο εκ των υπευθύνων της έρευνας επί Νικολόπουλου, ταγματάρχη Ζαχαρόπουλος, σε συνέντευξή του στον Στ. Κούλογλου (απομαγνητοφωνημένο κείμενο στην ιστοσελίδα του «Ρεπορτάζ Χωρίς Σύνορα» <http://www.rwf.gr>)· απουσιάζει επίσης από όλα τα έγγραφα των ερευνών 1957-1958 και τις αμερικανικές αναφορές του 1966.

50. Ν. Ι. Μακαρέζος, *ό.π.*, σ. 457· πρβλ. Σ. Γ. Παττακός, *ό.π.*, σ. 113-114.

51. Ν. Ι. Μακαρέζος, *ό.π.*, σ. 469-474· πρβλ. καταθέσεις Π. Παπαληγούρα, Κ. Παπαγεωργόπουλου, Π. Πανουργιά και απολογία Γρ. Σπαντιδάκη στο Πενταμελές Εφετείο Αθηνών, *ό.π.*, σ. 140, 272, 332-333, 1007.

Παττακός του εισιγήθη ακύρωση των εκλογών με το επιχείρημα ότι, εάν γίνουν, δεν θα έχει δυνάμεις στη διάθεσή του, «ό,τι και εάν συμβεί», καθώς οι άνδρες του θα βρίσκονται διασκορπισμένοι ως φρουρές στα διάφορα εκλογικά τμήματα. Ο υπουργός, απάντησε ότι «έχουν γνώσιν οι φύλακες», έκρινε ωστόσο εύλογο το συλλογισμό και διέταξε την ενίσχυση των μονάδων.⁵⁶ Με τον τρόπο αυτό, ο Παττακός εξασφάλισε να παραμείνουν στην Αθήνα υπό τις διαταγές του «μέχρις ότου γίνουν αι εκλογαί», αφενός μια πρόσθετη ίλη αρμάτων (που είχε έρθει από το Πολύκαστρο για την παρέλαση της 25ης Μαρτίου) και αφετέρου 2.000 οπλίτες και 15 αξιωματικοί που είχαν μόλις ολοκληρώσει την εκπαίδευσή τους στα τεθωρακισμένα στο Γουδί (και κανονικά θα έπρεπε να λάβουν φύλλο πορείας για τις μονάδες των επαρχιών).⁵⁷ Αυτές οι δυνάμεις επρόκειτο να δραματίσουν αποφασιστικό ρόλο στο πραξικόπημα της 21ης Απριλίου.

Η συζήτηση Παπαληγούρα-Παττακού αποκτά όμως και ένα ειδικό ενδιαφέρον, καθώς ο τότε βασιλιάς έχει υποστηρίξει ότι οι Π. Παπαληγούρας και Γ. Ράλλης (υπουργός δημοσίας τάξεως) του είχαν εισηγηθεί την αναστολή ορισμένων άρθρων του Συντάγματος και την θέση σε ισχύ του νόμου «περί καταστάσεως πολιορκίας», με σύμφωνη γνώμη του Κανελλόπουλου.⁵⁸ Τη συνάντηση έχει παραδεχθεί ο Γ. Ράλλης αλλά σύμφωνα με τη δική του εκδοχή οι υπουργοί, ανταποκρινόμενοι στις ανησυχίες του Κωνσταντίνου για ενδεχόμενες ταραχές και απειλή της δημόσιας τάξης, του είχαν προτείνει την αναστολή 10

Στυλιανός Παττακός

(1912)

Ο Στ. Παττακός γεννήθηκε στο Ρέθυμνο. Ξεκίνησε την καριέρα του ως δεκανέας και στη συνέχεια τελείωσε τη Σχολή Ευελπίδων ως ανθυπίαρχος το 1937. Πολέμησε στον Ελληνο-Ιταλικό και τον Εμφύλιο πόλεμο, ενώ επί Κατοχής συμμετείχε στην οργάνωση "Ομηρος". Διατηρούσε επαφές με τη συνωμοτική ομάδα Παπαδόπουλου, που απεργαζόταν σχέδια δικτατορίας. Επί αποστασίας προήχθη σε ταξίαρχο και ανέλαβε τη διοίκηση του Συγκροτήματος Τεθωρακισμένων στο Γουδί, συμβάλλοντας καθοριστικά στο πραξικόπημα της 21ης Απριλίου 1967. Αποτέλεσε μέλος της ηγετικής τριανδρίας της χούντας, αναλαμβάνοντας

το υπουργείο Εσωτερικών και κατόπιν την αντιπροεδρία της δικτατορικής κυβέρνησης, από την οποία απομακρύνθηκε το 1973, στο πλαίσιο του πειράματος «πολιτικοποίησης» του Παπαδόπουλου. Στη Μεταπολίτευση καταδικάστηκε επί εσχάτη προδοσία σε καθαίρεση και θάνατο (1975), ποινή που μετατράπηκε σε ισόβια κάθειρξη από τον Κ. Καραμανλή. Παρέμεινε στις φυλακές Κορυδαλλού έως το 1990, οπότε αποφυλακίστηκε για λόγους υγείας, με περιοριστικούς όρους. Παραμένει αμετανόητος για τα πεπραγμένα του επί δικτατορίας, υπέρ της οποίας συνέγραψε σειρά απολογητικών βιβλίων.

56. Κατάθεση Παπαληγούρα στο Πενταμελές Εφετείο Αθηνών, ό.π., σ. 140· πρβλ. Σ. Γ. Παττακός, ό.π., σ. 108-109· ανάλογη προσπάθεια έκανε ο Παττακός να συναντηθεί και με τον Γ. Ράλλη· βλ. Γ. Ράλλης, *Πολιτικές εκμυστηρεύσεις 1950-1989*, Αθήνα 1990, σ. 95-96.

57. Σ. Γ. Παττακός, ό.π., σ. 109.

58. Συνέντευξη Κωνσταντίνου στον Αλ. Παπαχελά, ό.π.

άρθρων του Συντάγματος (όπως προβλεπόταν στο άρθρο 91) και την κήρυξη καταστάσεως πολιορκίας, με επικύρωση εντός 10 ημερών του σχετικού Βασιλικού Διατάγματος από τη Βουλή.⁵⁹ Σε συζήτηση που είχε ο Π. Κανελλόπουλος με τον αντιστράτηγο Σπαντιδάκη τις ίδιες ημέρες, ο πρωθυπουργός υποστηρίζει ότι διαβεβαίωσε τον αρχηγό του ΓΕΣ ότι, εάν ξεσπούσαν ταραχές κατά την περίοδο των εκλογών, το Σύνταγμα έδινε στην κυβέρνηση όλες τις δυνατότητες για να αντιμετωπιστούν με έκτακτα μέτρα, τα οποία ήταν αποφασισμένος να λάβει «αν θα ήταν ανάγκη».⁶⁰ Ανάλογη μαρτυρία έχει δώσει και ο Π. Παπαληγούρας.⁶¹ Σε μια από τις ελάχιστες δηλώσεις του Κανελλόπουλου επί δικτατορίας (στις 16.12.1971), περιλαμβάνεται μια φράση που σχετίζεται προφανώς με τα παραπάνω: «Η Κυβέρνησής μου ήτο αποφασισμένη να διατηρήσει, ή να επιβάλει την τάξιν, εάν αυτή διεσαλεύετο, με όλα τα μέσα τα οποία παρείχε το Σύνταγμα της χώρας».⁶²

Η τελευταία ενέργεια της κυβέρνησης Κανελλόπουλου στο ζήτημα αυτό είναι ελάχιστα γνωστή και είχε μια απρόσμενη κατάληξη. Στις 20 Απριλίου, παραμονή του πραξικοπήματος, ο Κωνσταντίνος υπέγραψε ένα Β.Δ. που τροποποιούσε τις διαδικασίες χρησιμοποίησης του στρατού «προς τήρησιν της τάξεως, πρόληψιν επικειμένων ταραχών και καταστολήν τούτων», προβλέποντας ότι τα στρατιωτικά τμήματα «θα επέμβουν δυναμικώς και θα κάμουν χρήσιν του οπλισμού των». Εξαιτίας του κινήματος της επομένης, το διάταγμα δεν πρόλαβε να φθάσει στο Εθνικό Τυπογραφείο και τελικώς δημοσιεύθηκε (φέροντας πάντοτε τις υπογραφές των Π. Παπαληγούρα, Γ. Ράλλη και Εμμ. Κεφαλογιάννη) εν πλήρει δικτατορία, τον Ιούνιο του 1967.⁶³ Αποδείχθηκε χρήσιμο εξήμισι χρόνια αργότερα, κατά την καταστολή της εξέγερσης του Πολυτεχνείου.

Οι προαναφερόμενες μαρτυρίες εμφανίζουν την κήρυξη του στρατιωτικού νόμου αποκλειστικά ως απάντηση σε πιθανή διασάλευση της τάξης.⁶⁴ Υπάρχει, ωστόσο, και άλλη εκδοχή. Σε συζήτηση που είχε ο Κανελλόπουλος με τον Talbot, στις 7 Απριλίου 1967, σε ερώτηση του αμερικανού πρεσβευτή «τι θα συμβεί» εάν, παρά τις προβλέψεις του, η ΕΡΕ προσεγγίσει τις εκλογές χωρίς να έχει καταφέρει να αναδειχθεί πρώτο κόμμα, ο πρωθυπουργός φέρεται να τον διαβεβαίωσε «πέραν πάσης αμφιβολίας», ότι «δεν θα παραδώσουμε το Ελληνικό έθνος στους κομμουνιστές ή στον Ανδρέα Παπανδρέου».⁶⁵ Πέντε ημέρες αργό-

59. Επιστολή Γ. Ράλλη, *Το Βήμα*, 11.2.2006.

60. Π. Κανελλόπουλος, «Επαφές με τους αρχηγούς του Στρατού», *Η Καθημερινή*, 15.6.1975.

61. Επιστολή Π. Παπαληγούρα, *Βραδυνή*, 4.12.1971.

62. Βλ. σχετικό άρθρο του Μανούσου Πλουμίδα, *Το Βήμα*, 21.1.1973.

63. Β.Δ. 113/20.4.1967 περί αντικαταστάσεως των παρ. 122, 123 και 124 του από 4)5.3.1949 Β.Δ. «περί κυρώσεως κανονισμού της εν ταις Πόλεσι και Φρουρίσις Υπηρεσίας των Στρατευμάτων», *ΦΕΚ 91 Α'*, 6.6.1967· ευχαριστώ τον Σπύρο Δράινα για τη σχετική υπόδειξη.

64. Σ. Ριζάς, ό.π., σ. 403.

65. Telegram from Talbot to the Secretary of State, Athens, April 7, 1967, National Archives and Records Administration (NARA), Ουάσιγκτον, ΗΠΑ.

τερα, ο Κωνσταντίνος δήλωνε με τη σειρά του στον Talbot ότι το διακύβευμα της παρούσας κρίσης είναι «ο θρόνος του και οι δεσμοί της Ελλάδος με τη Δύση» και ότι βρίσκεται προ του τελικού διλήμματος, «είτε να παραδώσει την Ελλάδα στους Παπανδρέου, είτε να εγκαθιδρύσει δικτατορία, πριν ή αμέσως μετά τις προγραμματισμένες εκλογές».⁶⁶

Ανακεφαλαιώνοντας, στις 14 Απριλίου, τα αποτελέσματα των επαφών του, ο Talbot πληροφορούσε το Στέιτ Ντιπάρτμεντ ότι κύκλοι των Ανακτόρων, των ενόπλων δυνάμεων και της ΕΡΕ κινούνταν προς τη λύση της δικτατορίας. Σύμφωνα με το πιθανότερο σενάριο, εάν κατά τη διάρκεια του Μαΐου επιβεβαιώνονταν οι δυσμενείς εκλογικές προοπτικές, η «παρούσα κυβέρνηση της ΕΡΕ θα μετατρεπόταν σε κυβέρνηση έκτακτης ανάγκης» στηριζόμενη στο στρατό υπό τις διαταγές του βασιλιά.⁶⁷

Η προσπάθειά μας, επομένως, να αντιληφθούμε τα κίνητρα κάποιων «αντισυνωμοτικών» ενεργειών της ομάδας Παπαδόπουλου, υπονομεύεται ως ένα βαθμό από την εκ των υστέρων γνώση του τι τελικώς συνέβη και τι επιπτώσεις είχε. Εν ολίγοις, επειδή σήμερα γνωρίζουμε ποιοι έκαναν το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου και επειδή αυτή η πράξη και οι συνέπειές της έχουν καταγραφεί, ~~βεβαίως~~, αρνητικά στη σύγχρονη ελληνική ιστορία, προβάλλουμε την εκτίμηση αυτή στο παρελθόν και θεωρούμε ότι οι προθέσεις τους αξιολογούνταν και τότε εξίσου αρνητικά και συνεπώς μοιάζει «παράλογο» να τις εκδήλωναν σε τρίτους.

Αλλά είναι προφανές, από όσα αναφέρθηκαν προηγουμένως, ότι οι ποικίλοι συνωμότες του Απριλίου του 1967 ήταν πολύ περισσότεροι από όσους τελικώς κινήθηκαν στην πράξη. Το να συζητά, συνεπώς, περί επέμβασης του στρατού και συνταγματικής εκτροπής, μέσα σε εκείνους τους κύκλους, δεν χαρακτήριζε τότε κάποιον αρνητικά, το αντίθετο μάλιστα. Δηλώνοντας τις απόψεις αυτές, ένας χαμηλότερος αξιωματικός με συνωμοτικό παρελθόν, ενστάσοντας τις δικές του προθέσεις στα ευρύτερα σχέδια των ηγετικών πολιτειακών, στρατιωτικών και πολιτικών κύκλων. Είναι χαρακτηριστικό ότι, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, το υπόμνημα Μακαρέζου όχι μόνο δεν δημιούργησε υποψίες, αλλά οριστικοποίησε την απόφαση του Σπαντιδάκη να αναθέσει σε αυτόν και τον Παπαδόπουλο την επεξεργασία του επιχειρησιακού σχεδίου για το πραξικόπημα.⁶⁸ Η μόνη λεπτομέρεια που όφειλαν να αποκρύπτουν οι συνωμότες, ήταν ότι σκόπευαν να εκτελέσουν μόνοι τους το πραξικόπημα, ανεξάρτητα του τι θα έκαναν όλοι οι άλλοι που το συζητούσαν. Υπό την έννοια αυτή, οι κρισιμότερες ίσως στιγμές για την τύχη του εγχειρήματός τους ήταν δύο.

Το πρωί της 20ής Απριλίου 1967 η σύζυγος του αντισυνταγματάρχη Λά-

ζαρη (διευθυντή του γραφείου του αρχηγού του ΓΕΣ) δέχθηκε τηλεφωνικά μια ανώνυμη προειδοποίηση ότι «απόψε θα κτυπήσουν τον Αρχηγόν και τον άντρα σου». Ο Λάζαρης μετέφερε την πληροφορία στον Σπαντιδάκη και τον ταξίαρχο Πανουργιά (διευθυντή Α2 του ΓΕΣ). «Εξετιμήσαμεν», αναφέρει ο Πανουργιάς, «ότι, ή είναι κομμουνιστική απειλή, ή οι λοχαγοί του Παττακού και Παπαδόπουλου ετοιμάζουν κάτι». Ο Σπαντιδάκης κάλεσε αμέσως τον Παπαδόπουλο, και τον ρώτησε «εάν συμβαίνει τι», αλλά ο Παπαδόπουλος τον βεβαίωσε ότι «ουδέν συμβαίνει», αποδίδοντας το τηλεφώνημα σε «πόλεμο νεύρων». Ο Πανουργιάς κάλεσε με τη σειρά του τον (συμμαθητή του από τη Σχολή Ευελπίδων) Παττακό, ο οποίος, αφού του επιβεβαίωσε «επί τω λόγω της στρατιωτικής του τιμής» ότι δεν συμβαίνει τίποτα, πρόσθεσε ότι, πάντως, «πρέπει να προχωρήσωμεν». «Του δήλωσα», αναφέρει ο Πανουργιάς, «ότι από της πρωίας εδακτυλογραφούντο συμπληρωματικά καταστάσεις συλλήψεων που μου είχε δώσει ο Αρχηγός και ότι απέμενε να καθορισθούν τα πολιτικά μέλη της Κυβερνήσεως και να γραφή το διάγγελμα», προσθέτοντας ότι «από της επομένης Δευτέρας θα είμεθα έτοιμοι».⁶⁹ Σε ερώτησή μου, πολλά χρόνια αργότερα (2006), εάν τα περί καταλόγων συλλήψεων ήταν μπλόφα, ο Πανουργιάς αντέτεινε με έμφαση ότι ήταν απολύτως ακριβή, αλλά ότι όλα αυτά αφορούσαν κίνηση ιεραρχικώς οργανωμένη: «Είχα και εγώ ο ίδιος προτείνει να γίνει ενέργεια από τον Στρατό, με επικεφαλής τον Α/ΓΕΣ, να κληθεί η κυβέρνηση και ο βασιλέας και να συμφωνήσουμε όλοι να αναβληθούν οι εκλογές για 8-10 μήνες, ώσπου να διαλυθούν οι Λαμπράκηδες, αν και κατά τη γνώμη μου, ο κίνδυνος ήταν ο Ανδρέας, όχι οι κομμουνιστάι. Αλλά αυτό, όχι να γίνει κυβέρνηση ο Παττακός και να μείνουν επτά χρόνια».⁷⁰

Στις τρεις το ίδιο εκείνο μεσημέρι, σε μια παράτυπη σύσκεψη του Ανωτάτου Στρατιωτικού Συμβουλίου υπό περιορισμένη σύνθεση (έξι από τους δέκα αντιστρατήγους), οριστικοποιήθηκε η απόφαση επέμβασης των ενόπλων δυνάμεων «διά της Ηγεσίας των» και αποφασίστηκε, αφού ενημερωθεί ο βασιλιάς και ληφθεί η συγκατάθεσή του (μέσω του Σπαντιδάκη), να επανέλθουν τη Δευτέρα (24 Απριλίου) «διά τα περαιτέρω».⁷¹ Όταν ο αντιστράτηγος Ζωιτάκης, που βρισκόταν ήδη σε επαφή με τη ομάδα Παπαδόπουλου, ενημέρωσε τους συνωμότες για τις εξελίξεις, υπήρξε αμηχανία και προς στιγμινή ακόμη και ο Παπαδόπουλος φάνηκε να διστάζει: «Και τώρα, κ. Ταξίαρχε, τι γίνεται;», φέρεται να είπε προς τον Παττακό. «Δεν υφίστανται πλέον περιθώρια σκέψεων αναβολής», απάντησε

69. «Έκθεση Πανουργιάς», ό.π.· πρβλ. Σ. Γ. Παττακός, ό.π., σ. 121-123· Ν. Ι. Μακαρέζος, ό.π., σ. 78-84.

70. Συνέντευξη Π. Πανουργιά στον Τάσο Σακελλαρόπουλο και τον συγγραφέα του παρόντος (13.3.2006).

71. «Έκθεση Πανουργιάς», ό.π.· για την επιβεβαίωση της συνάντησης από τους παρισταμένους πρβλ. καταθέσεις αντιστρατήγων Κ. Κόλλια, Χρ. Παπαδάτου και Ι. Μανέτα και απολογίες Γρ. Σπαντιδάκη, Γ. Ζωιτάκη και Οδ. Αγγελή στο Πενταμελές Εφετείο Αθηνών, ό.π., σ. 185-188, 201-203, 231-233, 1009-1010, 1057, 1077-1078.

66. «Greek Political Crisis», April 12, 1967, NARA, ό.π.

67. Telegram From the Embassy in Greece to the Department of State, Athens, April 14, 1967, James E. Miller (ed.), ό.π., doc. 271· πρβλ. Σ. Ριζάς, ό.π., σ. 418-419.

68. Βλ. βούλευμα 414/22.5.1975 του Συμβουλίου των εν Αθήναις Εφετών, Π. Ροδάκης (εκδ.), ό.π., σ. 11464· πρβλ. Ν. Ι. Μακαρέζος, ό.π., σ. 469-474.

ο τελευταίος: «Εγώ θέτω σε κίνηση τη μονάδα μου και όποιος θέλει συμμετέχει, όποιος δεν θέλει ας κάμει ό,τι νομίζει!». ⁷² Ο κύβος είχε ριφθεί.

Ημέρα «D» - Ώρα «HTA»

Το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου καθεαυτό έχει επανειλημμένα περιγραφεί από πολλές πλευρές, ⁷³ και δεν θα επιμείνουμε στις επιχειρησιακές του λεπτομέρειες. Δίνοντας το βασικό περίγραμμα όπως εφαρμόστηκε, θα υποδείξουμε την κρίσιμη σημασία κάποιων ενεργειών.

Οι συνωμότες διέθεταν αξιόλογες δυνάμεις, αλλά μόνο στο λεκανοπέδιο Αθηνών, οι οποίες κινήθηκαν συντονισμένα στις 02.00 εκείνης της νύκτας. Το 505 Τάγμα Πεζικού του Ντερτιλή κατέλαβε επίκαιρα σημεία του διοικητικού κέντρου της πρωτεύουσας (Βουλή, Ανακτορική Φρουρά, ΑΣΔΕΝ κ.τ.λ), ενώ το 572 Τάγμα Πεζικού του Μέξη εξασφάλισε τις δυτικές προσβάσεις της πόλης από το Μεταξουργείο, μέχρι τις πλατείες Ομονοίας, Βάθη και Αττικής (όπου έπεσε νεκρός ο 15χρονος Βασίλειος Πεσλής από τα πυρά του λοχιά Λυμπέρη Ανδρικόπουλου). Οι ευέλπιδες του Ιωαννίδη αναπτύχθηκαν μεταξύ της Σχολής τους και του λόφου του Στρέφη, μέχρι την Πατησίων.

Ουλαμοί τεθωρακισμένων κατέλαβαν το λιμάνι του Πειραιά και απέκλεισαν τα αεροδρόμια του Ελληνικού, της Ελευσίνας, του Τατοΐου και της Τανάγρας, ενώ άλλες τεθωρακισμένες περιπόλοι αναπτύχθηκαν στην περίμετρο και το κέντρο της πόλης, ελέγχοντας τους Αμπελοκήπους, το Λυκαβηττό και τη διασταύρωση του Χίλτον και εκτελώντας αδιάκοπες διελεύσεις κατά μήκος των μεγάλων αξόνων από την Καισαριανή και το Βύρωνα ως τις Τζιτζιφιές, τον Κηφισό και τα Πατήσια (όπου ο ανθυπίαρχος Ιωάννης Αλμπάνης σκότωσε την 24χρονη Μαρία Καλαβρού). Άλλες δυνάμεις εισέβαλαν στον Πύργο του ΟΤΕ στην 3ης Σεπτεμβρίου, ενώ μικρές καταδρομικές ομάδες έθεσαν διαδοχικά εκτός λειτουργίας τα τοπικά τηλεφωνικά κέντρα· ταυτόχρονα κατελήφθη και ο κεντρικός ραδιοσταθμός των Ενόπλων Δυνάμεων.

Αλλά οι κύριοι στόχοι ήταν δύο, το Γενικό Επιτελείο και τα Ανάκτορα. Μια μικρή ομάδα της ΕΣΑ, υπό τους Λαδά και Μπαλόπουλο, διείσδυσε στο Πεντάγωνο, το οποίο στη συνέχεια καταλήφθηκε από την 2η Μοίρα Αλεξιπτωτιστών του Κωνσταντόπουλου και κυκλώθηκε από μία ίλη τεθωρακισμένων του Παττακού. Αμέσως αξιωματικοί των διαβιβάσεων νέκρωσαν το ασύρματο δίκτυο «λίαν υψηλής συχνότητας» του Στρατού (Δ.Υ.Σ.Ε.), ούτως ώστε το ΓΕΣ να πάψει να επικοινωνεί με τη Στρατιά, τα Σώματα Στρατού και τις υπόλοιπες

72. Σ. Γ. Παττακός, *ό.π.*, σ. 126-127· Ν. Ι. Μακαρέζος, *ό.π.*, σ. 86-90.

73. Βλ. ενδεικτικά Σ. Γ. Παττακός, *ό.π.*, σ. 1131-151· Ν. Ι. Μακαρέζος, *ό.π.*, σ. 100-135· Σ. Γρηγοριάδης, *ό.π.*, σ. 69-108· Σπ. Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 430-442· C.M. Woodhouse, *The Rise and Fall of the Greek Colonels*, Νέα Υόρκη 1985 (ελλ. μτφρ. *Η Άνοδος και η Πτώση των Συνταγματάρχων*, Αθήνα, Ευρωεκδοτική, χ.χ., σ. 42-48).

μονάδες σε όλη την επικράτεια. Τη σπουδαιότητα αυτής της ενέργειας εξηγεί ο στρατηγός Τσολάκας: «Απεφάσισαν να εκδηλωθούν όταν οι Αντιστράτηγοι όλοι ευρίσκοντο εδώ εις το Ανώτατον Στρατιωτικόν Συμβούλιον. Αυτό ως συνωμοτική ενέργεια ήτο ορθή. Συνεπώς αχρηστεύονται όλοι οι Αντιστράτηγοι, οι διοικηταί μεγάλων μονάδων. Ευρίσκοντο μακράν του σταθμού της διοικήσεώς των, ήσαν αχρηστευμένοι. Εφ' όσον διέκοψαν τις επικοινωνίες ακόμη χειρότερο, για να μην μπορούν να επικοινωνήσουν με τις μονάδες των. Κατόπιν οι αξιωματικοί βλέπουν ότι κοινοποιείται ένα σχέδιον και το κοινοποιεί ο ίδιος ο Αρχηγός του ΓΕΣ». ⁷⁴

Πράγματι, συρόμενος από το σπίτι του στο Πεντάγωνο, αφού επί ημίωρο του είχε δημιουργηθεί η εντύπωση ότι θα τον εκτελέσουν, ο Σπαντιδάκης δέχθηκε να προσχωρήσει στο κίνημα. ⁷⁵ Αμέσως ήρθη η σιγή ασυρμάτου και δόθηκε επισήμως πλέον από τον ίδιο η εντολή εφαρμογής του σχεδίου «Προμηθεύς». Με τον τρόπο αυτό, χωρίς να ελέγχουν ευθέως ούτε μια μονάδα της περιφέρειας, οι συνωμότες παραλύσαν κάθε αντίδραση. Οι αγουροζυπητημένοι επιτελείς στις επαρχιακές έδρες τους, στην αρχή δεν μπορούσαν να επικοινωνήσουν με τους διοικητές τους, και στη συνέχεια άκουσαν τον αρχηγό του ΓΕΣ να τους διατάσσει να προχωρήσουν. ⁷⁶ Η προηγηθείσα προπαγάνδα της προηγουμένης περιόδου και οι διαρκείς αναφορές σε επικείμενη επέμβαση του στρατού τους τελευταίους μήνες είχαν άλλωστε δημιουργήσει το κατάλληλο κλίμα ώστε όλα αυτά να μην ηχούν παράλογα.

Στο μεταξύ, το μεικτό απόσπασμα «Αετός», με δυνάμεις πεζικού και τεθωρακισμένων (υπό τον Λέκκα) είχε κυκλώσει τα Ανάκτορα Τατοΐου, όπου διανυκτέρευε ο βασιλιάς, απομονώνοντας έτσι τον Κωνσταντίνο, μέχρι την ώρα που θα τον επισκέπτονταν οι «πρωτεργάτες της Επανάστασεως» για να του θέσουν τους όρους τους. Πράγματι, μετά από κάποιους δισταγμούς και παλινωδίες, ο βασιλιάς υποχώρησε και δέχθηκε να ορκίσει την πρώτη δικτατορική κυβέρνηση στις 5 το απόγευμα της ίδιας ημέρας.

Τη νύκτα και τα ξημερώματα της 21ης Απριλίου 1967 συνελήφθησαν σε όλη τη χώρα 8.270 άτομα. ⁷⁷ Οι συλληψείς αυτές πραγματοποιήθηκαν από την Αστυνομία Πόλεων και τη Χωροφυλακή, χωρίς την ανάμιξη του Στρατού, βάσει καταστάσεων που είχαν συνταχθεί από τις αρχές ασφαλείας, κυρίως επί των κυβερνήσεων Καραμανλή. Η ενέργεια αυτή περιλαμβανόταν ως παράρτημα στο ήδη υπάρχον επιχειρησιακό σχέδιο εσωτερικής ασφαλείας «Προμηθεύς», το οποίο είχε καταρτιστεί την δεκαετία του 1950 από το Γενικό Επιτελείο (και όχι από την ομάδα Παπαδόπουλου), με στόχο την αποτροπή «εσωτερικών κινδύνων

74. Βλ. κατάθεση αντιστράτηγου Τσολάκα στο Πενταμελές Εφετείο Αθηνών, *ό.π.*, σ. 536.

75. Βλ. απολογία Σπαντιδάκη στο Πενταμελές Εφετείο Αθηνών, *ό.π.*, σ. 1010-1015

76. Βλ. κατάθεση ταξίαρχου Βιδάλη στο Πενταμελές Εφετείο Αθηνών, *ό.π.*, σ. 427.

77. Βλ. βούλευμα 414/22.5.1975 του Συμβουλίου των εν Αθήναις Εφετών, *ό.π.*, σ. 1462.

και ταραχών».⁷⁸ Συνεπώς, αυτές οι χιλιάδες ανθρώπων ήταν προγραμματισμένο να συλληφθούν, όποιος και αν πραγματοποιούσε την «εκτροπή» (Βασιλιάς, στρατηγός, κυβέρνηση κ.τ.λ.).

Η προσθήκη που έκαναν στο σημείο αυτό οι απριλιανοί συνωμότες, συνίστατο στη σύλληψη άλλων 68 προσώπων που δεν προβλέπονταν από το σχέδιο «Προμηθεύς», με στόχο «να παραλύσει το καθεστώς».⁷⁹ Μεταξύ αυτών περιλαμβάνονταν μέλη της κυβέρνησης και του κοινοβουλίου (Π. Κανελλόπουλος, Π. Παπαληγούρας, Γ. Ράλλης, Γ. Παπανδρέου, Α. Παπανδρέου, Κ. Μητσοστάκης, Η. Ηλιού, Λ. Κύρκος, Γ. Σταμάτης, Κ. Ράλλης, Π. Κατσώτας, Σπ. Κατσώτας, Ι. Αλευράς, Μ. Παπακωνσταντίνου κ.ά.), ανώτατοι και ανώτεροι αξιωματικοί (οι αντιστράτηγοι Σπαντιδάκης, Αρμπουζής και Παπαδάτος, οι αντιναύαρχοι Αυγέρης και Εγκολφόπουλος, ο αντιπέραρχος Αντωνάκος, ο ταξίαρχος Ζαφειρόπουλος, οι συνταγματάρχες Μπούρας και Μπρούμας, ο ταγματάρχης Αρναούτης και ο αρχηγός της Αστυνομίας Αρχοντουλάκης), ορισμένοι εκδότες και δημοσιογράφοι (Μ. Γλέζος, Δ. Ψαθάς, Γ. Ανδρουλιδάκης, Δ. Πουρνάρας και –αντί του απόντος Πάνου Κόκκα– ο πατέρας του), καθώς και δύο απόστρατοι στρατηγοί (Γ. Ιορδανίδης, Αρ. Βλάχος). Για τη σύλληψη αυτών των επιπλέον ατόμων, οι συνωμότες συγκρότησαν 68 ομάδες συλλήψεων («προληπτικής εξουδετερώσεως») αποτελούμενες από ΕΣΑτζήδες και αλεξιπτωτιστές, με επικεφαλής έναν ή περισσότερους μνημένους στο κίνημα αξιωματικούς. Αυτοί, συνεπώς, είναι οι μόνοι που συνελήφθησαν εκείνη τη νύκτα από στρατιωτικούς.

Οι μεν συλληφθέντες πολίτες και πολιτικοί (πλην του πρωθυπουργού που οδηγήθηκε στο Πεντάγωνο) μεταφέρθηκαν αρχικά στο Γουδί και από εκεί την επομένη στο ξενοδοχείο «Πικέρμι», απ' όπου οι δεξιοί αφέθησαν τμηματικά ελεύθεροι τις επόμενες ημέρες, ενώ από τους υπόλοιπους κάποιοι εκτοπίστηκαν στη Φολέγανδρο.⁸⁰ Οι στρατιωτικοί μεταφέρθηκαν στο Πεντάγωνο όπου, όσοι μεν προσχώρησαν στο κίνημα ανέλαβαν τη θέση τους, ενώ οι υπόλοιποι τέθηκαν υπό περιορισμό και στη συνέχεια αποστρατεύθηκαν. Οι 8.270 συλληφθέντες του αρχικού «Προμηθέα» συγκεντρώθηκαν σε γήπεδα και στον Ιππόδρομο του Φαλήρου (όπου ο ανθυπίαρχος Κωνσταντίνος Κώτσαρης εξετέλεσε εξ επαφής τον 46χρονο Παναγιώτη Ελή). Στη συνέχεια, οι 6.118 από αυτούς εξορίστηκαν τελικώς στο στρατόπεδο συγκέντρωσης της νήσου Γυάρου.⁸¹

78. Βλ. καταθέσεις υποστράτηγου Βαρδουλάκη, Μ. Παπακωνσταντίνου και ταξίαρχου Βιδάλη στο Πενταμελές Εφετείο Αθηνών, ό.π., σ. 405, 439-440, 505· πρβλ. Ν. Μακαρέζος, ό.π., σ. 153, 589.

79. Ν. Μακαρέζος, ό.π., σ. 153-155.

80. Βλ. καταθέσεις Π. Παπαληγούρα και Ι. Αλευρά στο Πενταμελές Εφετείο Αθηνών, ό.π., σ. 137, 516· πρβλ. Ν. Μακαρέζος, ό.π., σ. 184.

81. Βλ. βούλευμα 414/22.5.1975 του Συμβουλίου Εφετών, ό.π.· ο πλήρης κατάλογος των εκτοπισμένων δημοσιεύθηκε στον τύπο τον Μάιο του 1967 (βλ. ενδεικτικά *Μακεδονία*, 14.5.1967) και αναδημοσιεύτηκε από τον Τάσσο Κ. Κοντογιαννίδη, *Η άγνωστη νύχτα της 21ης Απριλίου 1967*, Αθήνα 1997.

Οι συνωμότες της 21ης Απριλίου αρέσκονταν να καυχώνται ότι η επικράτηση του πραξικοπήματός τους υπήρξε αναίμακτη. Και είναι γεγονός ότι ο τρόπος με τον οποίο έδρασαν, αφενός εξαπατώντας τις μονάδες που εκλήθησαν να κινηθούν πιστεύοντας ότι εκτελούν εντολές της νόμιμης κυβέρνησης, και αφετέρου συλλαμβάνοντας την πολιτική και στρατιωτική ηγεσία της χώρας –αλλά ταυτόχρονα και χιλιάδες πολίτες που το παρελθόν τους άφηνε περιθώρια να υποθέσει κανείς ότι θα επιχειρούσαν να κινητοποιηθούν– κατάφεραν τριπλό πλήγμα, στη δομή του στρατού, στην καρδιά του κράτους και στις γραμμές του λαού, παραλύοντας έτσι κάθε δυνατότητα άμεσης οργανωμένης αντίδρασης. Παρ' όλα αυτά, υπήρξαν ορισμένα θύματα, όπως είδαμε παραπάνω, των οποίων ο αριθμός δεν είναι μεν στατιστικά σημαντικός, εντούτοις δεν παύει κάθε μεμονωμένη περίπτωση να αποτελεί μια συγκεκριμένη και απόλυτη τραγωδία, που δείχνει ότι η απουσία εκατόμβης είναι πιθανότατα συμπτωματική και ότι οι πραξικοπηματίες δεν είχαν κανένα ηθικό δισταγμό να προκαλέσουν αιματοκύλισμα, αν τους δινόταν η αφορμή.

Αυλαία

Κατά τη διετία 1965-1967, τα αδιέξοδα του συστήματος εξουσίας στην Ελλάδα πρόβαλαν με τον πιο ανάγλυφο τρόπο, καθώς η κρίση επεκτάθηκε στο σύνολο των παραγόντων του.

Στην Ένωση Κέντρου, η κρίση εκφράστηκε αρχικά με τη σύγκρουση μεταξύ πρωθυπουργού και υπουργού Εθνικής Αμύνης, την ανατροπή της κυβέρνησης, τις διαδοχικές αποσκιρτήσεις των «αποστατών» και, τελικά, με την προϊούσα διάσταση μεταξύ κεντροδεξιάς και κεντροαριστερής πτέρυγας του κόμματος. Η κρίση αυτή, σε συνδυασμό με τη σύγκρουση Γ. Παπανδρέου-Στέμματος, ακύρωνε το ρόλο της ΕΚ, ως εκφραστή μιας νομιμόφρονος μεταρρυθμιστικής πρότασης, ρόλο χάριν του οποίου είχε γίνει αρχικά ανεκτή ως εναλλακτικός παράγων στο παιχνίδι της εξουσίας.

Στην ΕΡΕ, μετά τις εκλογικές ήττες και την αποχώρηση του Καραμανλή, βρισκόταν σε εξέλιξη μια διαρκής ενδοκομματική κρίση, καθώς ο Κανελλόπουλος αντιμετωπιζόταν πανταχόθεν ως προσωρινός ηγέτης του κόμματος, το οποίο παρέπαιε μεταξύ δύο τάσεων: αφενός της «μετριοπαθούς συντηρητικής», που προέτασσε την πολιτική διαχείριση της κρίσης και τη μεθόδευση της επιστροφής της Ε.Ρ.Ε. στην εξουσία με τη βοήθεια των μηχανισμών, στο πλαίσιο ενός αυταρχικού καθεστώτος με κοινοβουλευτικό μανδύα, και αφετέρου της «σκληρής ακροδεξιάς», που ευνοούσε σε τελική ανάλυση μια δικτατορική λύση της κρίσης, υπό τον βασιλιά και την στρατιωτική ηγεσία. Η πολύπλευρη αυτή κρίση αποδυνάμωνε τη ΕΡΕ και –θεωρούμενης βεβαίας της νέας ήττας της στις προσεχείς εκλογές– την καθιστούσε αναποτελεσματική ως εναλλακτική κοινοβουλευτική διέξοδο από την κρίση.

Το Στέμμα είχε αποδειχθεί ανίκανο να διαχειριστεί αποτελεσματικά την κρίση του εξουσιαστικού σχήματος, καθώς η «λύση» που μεθόδευσε το 1965, αφενός προκάλεσε έντονη αναταραχή και τραυμάτισε βαρύτερα την κοινωνική συναίνεση, και αφετέρου ήταν προσωρινή αφού, όταν η χώρα θα έφθανε στις κάλπες, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, όλες τις μετρήσεις και όλους τους αναλυτές, θα αναδυόταν νικητής η Ένωση Κέντρου, με ισχυροποιημένη τη ριζοσπαστική της πτέρυγα (υπό τον Α. Παπανδρέου), ενώ θα καταρρακώνόταν το κύρος του Στέμματος, που θα είχε ηττηθεί καθαρά και απόλυτα σε αυτή την ανοικτή αντιπαράθεση, με ανυπολόγιστες συνέπειες για τη δομή της μετεμφυλιακής εξουσίας.

Σε αυτή την κρίση συμπαρασύρονταν και οι στρατηγοί, οι οποίοι δεν αντλούσαν πλέον το κύρος τους από τα πεδία των μαχών ή τους συσχετισμούς των ομάδων, αλλά από τις σχέσεις τους με το Στέμμα, του οποίου ο ρόλος στην ανέλιξη τους ήταν αποφασιστικός. Η στενή αυτή σχέση συνετέλεσε ώστε η κρίση του Στέμματος και η αμφισβήτηση της αποτελεσματικότητάς του να επεκταθούν και στο σύνολο σχεδόν της ανώτατης στρατιωτικής ηγεσίας.

Οι προσπάθειες για την αντιμετώπιση της ολόπλευρης αυτής κρίσης εξουσίας συνεχίστηκαν ως την τελευταία στιγμή, καθώς οι διάφοροι παράγοντες επιχειρούσαν να θέσουν σε εφαρμογή μεταβατικές λύσεις (π.χ. εκλογές υπό κυβέρνηση ΕΡΕ) ή να επεξεργαστούν εναλλακτικά σενάρια (όπως λ.χ. μια μετεκλογική κυβέρνηση συνεργασίας ΕΚ-ΕΡΕ, ή μια βασιλική πρωτοβουλία αναστολής διατάξεων του Συντάγματος, με τη στήριξη της ΕΡΕ και των στρατηγών). Στην πραγματικότητα όμως, η κρίση φαινόταν να μην έχει διέξοδο, καθώς όλα αυτά τα σενάρια έπασχαν από το ότι οι πρωταγωνιστές τους ήσαν στοιχεία της κρίσης και σφράγιζαν κάθε προσπάθεια με τις οξύτερες αντιθέσεις και την αφερεγγυότητά τους.

Και αφ' ης στιγμής διαφάνηκε το ενδεχόμενο επιστροφής στην αφετηρία, δηλαδή στη διάσωση και πάλι της εξουσίας με τα όπλα, δεκαοκτώ έτη μετά από την κατάπαυση του πυρός, τότε όλοι αυτοί οι παράγοντες, βασιλείς, πολιτικοί και στρατηγοί, έχαναν σχεδόν αυτομάτως και το λόγο ύπαρξής τους. Εφόσον στη συζήτηση τέθηκε θέμα προσφυγής στα όπλα, κατάλληλοι για αυτή τη δουλειά ήταν οι πραγματικοί επαγγελματίες οπλοφόροι. Γι' αυτό δεν συνάντησαν ιδιαίτερες δυσκολίες οι συνταγματάρχες, όταν την 21η Απριλίου 1967 έκαναν ένα βήμα μπροστά, «σαν έτοιμοι από καιρό», παραμερίζοντας όλους τους «μαρμαρωμένους» πρωταγωνιστές του σκηνικού και εγκαθιδρύοντας ανοικτή στρατιωτική δικτατορία.

ΕΞΙ ΣΤΙΓΜΕΣ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΤΟΥ ΑΙΩΝΑ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΣΕΙΡΑΣ

ΗΛΙΑΣ ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

**Η στρατιωτική
δικτατορία
1967
1974**

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ

ΤΑ ΝΕΑ | ιστορία